مەسعوود محەمەد

وردبوونەوە لە چەند باسێکی ڕێزمانی کوردی

وەشانی یەکەم: «کۆڕی زانیاری کورد»، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا-1974

وەشانی دووم: سایتی www.mamosta.net ساڵی 2009

پێشەکی

زمانی کوردی لە هەموو مێژوودا خاوەنێکی دەسەڵاتدار و دڵسۆزی نەبووە. لەوەتەی مادەکان لێیان تێک چووە، بەر لە 2500 ساڵ زیاتر، میللەتی کورد خاوەن کیانی سیاسی و حکومەت نەبووە تاکوو توانیبێتی خزمەتی زمانەکەی بکا و بەرەو ژوورتری ببا بە هۆی سازدان و لە چەرخ دانیەوە بۆ بەکارهێنانی ئەدەبی و ڕەسمی و هونەری یاخود هەر نەبێ ڕێزمان و دەستوورەکانی بپارێزێ و وەک زمانێکی یەکگرتوو لە سەرانسەری کوردستاندا بیهێڵێتەوە. مەل و گیای دەشتودەر چەند لەخۆوە دەژین و زۆر و کەم دەکەن و ڕێکەوتی خۆش و ناخۆش بەرەوپێش و بەرەو پاشیان دێنێ و دەبا زمانی کوردیش، لەچاو زمانەکانی تری خاوەن کیان و حکومەت، هێندە خۆڕسک و بێ شوان و باغەوان و پەرژین و ئاو و دان بووە. لێرە بە پێشەوە نە دەسبژارێک کراوە، نە خزمەت و خۆراکێکی دیوە نە یارمەتییەک دراوە لە کەوتن ڕاست بێتەوە یا خود بە سەر پێیانەوە تاقەتی ڕاوەستانی هەبێ. تازەبەتازە نەبێ بە جۆرێکی سەرەتایی و کەوتوڕەوت پشکنینەوەی تێدا دەکرێ و هەوڵی بەرەوپێش بردنی دەدرێ، لە کۆنەوە نەبیستراوە چ لایەنێکی دەسەڵاتدار خۆی تێگەیاندبێ مەگەر خۆتێگەیاندنی دوژمنانە و ناحەزانە. ئەمەی لێرەدا دەیڵێم وەک بەڵگەنەویست (بدیهیە) دێتە بەرچاوان، یەکێک بیەوێ نەیسەلمێنێ ئەرکی هێنانەوەی بەڵگە بۆ نەسەلماندن دەکەوێتە ئەستۆی خۆیەوە.

مێژووی میللەتی کورد بە هەموو تاریکی و نەزانراوی و بێتۆژینەوەی خۆیەوە هێشتان لە زمانی کوردی بەرچاوتر و شوێنەوار ڕوونتر: ڕەنگە بتوانین کورتە باسێکی بەسەرهاتی میللەتەکەمان بگێڕینەوە، پێبەپێ لە چەند هەزار ساڵێکەوە تا ڕۆژانی ئێستا لەگەڵیدا سەرەوژێر بینەوە و تا ڕادەیەکیش لەو بەسەرهاتە بگەین و هۆی ڕوودانی، کەمکەم، بە دەستەوە بدەین، بەڵام زمانەکەمان زۆر و کەم سەرگوزەشتی نیوە مەعلوومیشی نییە، کەس ناتوانێ و نازانێ بڵێ بەر لە هەزار ساڵ زمانی کوردی چۆن بووە و لەهجەکانی لە چ بارێکدا بوون، فەرهەنگی وشەکانی چەند بوو، ڕێزمانی ئەوسای لەچاو هی ئێستای چ جوداوازییەکی هەبوو، دواتر چی بەسەر هات و لە کام ڕێبازەوە بەرەو شکڵی ئێستاکەی گلێر بۆوە... پێشتر چۆن بوو، کەوتبووە بەر تاوی کام سەقافەت، چەند لەهجە بوو، لەهجەکانی لە چییەوە پەیدا بوون و چۆن لە یەکتر دوور کەوتنەوە، بۆچی دوور دەکەوتنەوە.

پوختەی گوتە ئەوەیە تا ئێستا ئەوەی لە باری مێژووی زمانی کوردی و لەهجەکان و فەرهەنگ و ئەدەب و فۆلکلۆریەوە دەزانین هەر ئەوەیە کە لە هەڵکەوتی ئێستاکە و ڕابردوویەکی زۆر نوێ بۆمان دەردەکەوێ، هەرچی هۆی بەستنەوەی ڕابردووی کۆنی بە ئێستاکەیەوە هەیە لێمان بزرە. پاشماوەی زەردەشت و ئاڤێستا، بە نیسبەت زانستی ئێستامانەوە، بە تەواوی پچڕاوەتەوە لە

ڕۆژگاری دوا خۆیانەوە. کەمتاکورتێک لە زانیاری مامۆستاکانی ئەم چەرخە دەربارەی ئاڤێستا و نزیکی و دووری لە کوردی ئەم ڕۆژانەمان بایی ئەوە ناکا چ هەنگاوێکی گرنگی پێ باوێین بەرەو دۆزینەوەی پەیوەندی میانی زمانی کوردی ئەوسا و ئێستا و جۆر و هۆی گۆڕانی لە شکڵی کۆنیەوە بۆ هی چەرخەکانی نوێی.

پڕ کردنەوەی بەتاڵایی و کەلەبەر لە زانستەکانی «کوردناسی» دا بەندە بە چالاکی پسپۆڕانەی ئارکایۆلۆجییەوە: بە لای باوەڕی منەوە ئیمکان نییە نەخشەیەکی مەفهوم و قەناعەت هێنی مێژووی بەسەرهاتی کورد و زمانی کوردی بکێشرێ بەر لەوەی زاناکانی ئاسار لە ژێر خاکی کوردستانەوە مەعلومات بەسەر بخەن. دەبێ سینەی گۆڕستانی مێژووی کورد کە خاکی کوردستانە لە چەندین جێگە ماسیدڕی لێبدرێ و چین چین ڕابردووی بە سەر یەکتردا تەپیوی وەک پەڕەی کتێبێ شڕ هەڵدرێنەوە و واتاکانیان لێک بدرێنەوە. زانایانی ئاسار کاری یەکجار گرانتریان کردووە لە دەرهێنانەوەی مێژووی کورد کە میللەتێکی زیندووە و بە خۆی و مەفتەنیەوە درێژەی ئەو ڕابردووە ژێر خاک بوویەوە: مێژوو زمانی گەلێک میللەتی لە ناو چووی خرانەوە سەر ڕووپەڕەی زیندەگانییەوە و بوونەوە زانیاری سەرەتایی کە لە فێرگەکان بە دەرس دەخوێندرێن، وا هەیە ڕێزمانیشیان دۆزراوەتەوە و کتێبی لە سەر دانراوە. هەڵکەندنی گردی«شمشارە» لە خوارووی ڕانیە... ڕووناکاییەکی گرنگی خستە سەر باری ئەو ناوچەیە و پەیوەندییەکانی لەگەڵ وڵاتی دراوسێ و دوور و نێزیکیەوە لە ڕۆژگارێکدا کە هەزار ساڵ زیاتر پێش زەردەشتەوە دێت. لەم هەڵکەندنە و دۆزینەوە و خوێندنەوەی خشتە سوورکراوەکانیەوە، بۆ یەکەم جار لە هەموو مێژوودا، زانرا ناوەکانی ئاوایی و گردە دەستکردەکانی ئەو ناوچەیە لە نزیکەی چوار هەزار ساڵەوە گۆڕانێکی کەم نەبێ بە سەریاندا نەهاتووە. ناوی«شمشارە» خۆی ئەوسا «شووشەرا» بووە، چەندیش دێ و وێرانگەی تریش لە ناوچەی بیتوێن و ڕانیەدا هەر ئەو ناوانەیان هەبووە کە ئێستا هەیانە وەک دێی «کامەریان» کە ئەوسا «شیمەرینی»[1] بووە...

[1]- بڕوانە: گۆڤاری «سۆمەر» بەرگی 16، ساڵی1960، ل15، نووسراون و لە لایەن پسپۆڕێکی زمانەکەوە لە خەتی «میخی» یەوە بۆ خەتی لاتینی گۆڕاون و بە زمانی ئینگلیزیش تەرجەمە کراون. هەرچەند نووسینەکان تۆژینەوەیەکی زۆریان دەوێ و جارێ بە جۆرێکی سەرەتایی بڵاو بوونەتەوە و تەرجەمە کراون، لەگەڵ ئەمەشدا لە بەرچاوی من دروشم و ڕەنگ و شێوەی زمانی کوردییان تێدا دەدۆزرێتەوە. ئەگەر چاوم ڕەشکەوپێشکەی نەکردبێ لە دیتنی شێوە و تارمایی زمانی کوردی لەو نووسینانەی گردی «شمشارە» و بە تەواوی ساغ بێتەوە کە وا زمانی کوردی ئێستا و زمانی خووری کۆن لە یەک دەکەن هەنگاوێکی زۆر فرەوان بەرەو پێشەوە دەچین لە سەپاندنی ئەو کۆنە باوەڕەم کەوا میللەتی کورد و «خووری» هەر یەکن وەیا خود هەر نەبێ خووریەکان ڕەگەزێکی زلن لەو شادەمارانەی ڕایەڵەی «کوردایەتی» پێک دێنن. لێرەدا نموونەیەک دێنمەوە لەو ڕستە خوورییانە کە وا بەسەر خشتە سوورکراوەکانی شمشارە نووسراونەوە.

ئەم دۆزینەوانە سرنج بۆ هێندێ دەبەن کە وا هەر لە یەکتر چوونێک لە میانی ناوێکی کۆن و یەکێکی نوێ لە ئاوایییەکانی کوردستان بێتە بەرچاو، هەڵدەگرێ ببێتە بەڵگە و یەکبوونی ئەم دوو شوێنە بسەپێنێ.

جگە لە ناوەکان، کەوا کەرستەیەکی زۆر گرنگی زانستی و مێژوویی بەرهەم دێنن بۆ بەیەکەوە بەستنەوەی ڕابردووی کۆن و نوێی کورد، لەو نووسینانەی سەر خشتەکان فەرهەنگۆکێکی وشەی عادەتیش پێک دێت لێی دەوەشێتەوە بەراورد بکرێت دەگەڵ فەرهەنگی ئێستای زمانی کوردی: نووسینەکان بە زمانی «خووری» ن.

لە ژمارە 13 ی گۆڤاری «سۆمەر» ی ساڵی 1957 لە گوتاری پرۆفیسۆر ج لێسۆ ئەم ڕستەیە بە نووسینی لاتینی دەخوێنیتەوە کە ڕستەکە خۆی بە زمانی خوورییە «tuappa sa tusabilam» واتای ڕستەکەش بە زمانی ئینگلیزی بەم جۆرەیە کە لە هەمان جێگە لە گوتارەکەدا تۆمار کراوە «your letter which you sent me» واتای ڕستەکە بە کوردی ئەمە دەردەچێ «نامەکەت کە بۆ ناردبووم». کە ورد بیتەوە دەبینی لە (نووسینەکەی خووری)دا دوو جاران وشەی «tu» دێنەوە کە وا بە زاهیر «توو» ی کوردی ئێستاکەیە. لە کۆتایی ڕستەکەشدا پیتی «m» هەیە کە ئەویش ڕاناوی کەسی یەکەمی تاکە لە کوردی ئێستاکەدا. وشەی«sabila» بە لای باوەڕی منەوە ئەویش «سپارد، ڕاسپارد» ی ئێستاکەی کوردی خۆمانە. وەنیە من چ دیراسەیەکی زمانی خووریم کردبێ، چی لێرەدا دەیڵێم خوێندنەوەیەکی سەرپێی و ڕواڵەتی ئەو ڕستانەیە کە لە گۆڤارەکەدا نووسراون.

جا ئەگەر ئەم یەکبوونەی کورد و خووری بە تەواوی ساغ بۆوە و سەلماندمان زمانی ئێستای کوردی نەوەی زمانی خوورییەکانە ڕاستەوخۆ هەزارساڵێک لە ئاڤێستا زۆرتر دەکەوینەوە بەرەو دۆزینەوەی کۆنترین سەرچاوەی نووسراوەی کوردی.

بە هەمە حاڵ هەڵکەندنەکانی «شمشارە» زەخیرەیەکی زلی مێژوویی بە دەستەوە دا و ڕووناکییەکی بەهێزی خستە سەر گەلێک باری نەزانراوی ناوچەی ڕانیە و بیتوێن و ئەو شوێنەی پەیوەندییان پێیەوە هەبووە لە دوور و نیزیکەوە. دەوجا کە هەڵکەندنی تاکە یەک گرد ئەو هەموو ئەنجامە بە دەستەوە بدا تۆ بڵێی ڕووپێو کردنێکی سەر لەبەری کوردستان بە پشکنینەوەی ئارکایۆلۆجی دەبێ چمان بۆ پەیدا بکا؟، بێگومان بەرهەمێکی لە ئەندازەبەدەر.

لێرەدا دەمەوێ لە خوێنەری کورد بگەیەنم، بە پێی باوەڕی خۆم، دۆزینەوەی بنجەکانی زمان و ڕێزمانی کوردی بەندە بە تۆژینەوەی ئارکایۆلۆجی لە سەرانسەری، یا خود بەشی زۆری کوردستاندا. ئەم تۆژینەوەش تا ئێستا نە هیچی ئەوتۆی کراوە ببێتە بناخەی دیراسەیەکی

فیلۆلۆجی کە خۆ پێوە ماندوو کردن بهێنێ، نە چ موژدەیەکیش لە ئاسۆی کوردستانەوە هەواڵی تۆژینەوەیەکی ئارکایۆلۆجی نێزیکمان بۆ دێنێ. خۆ ئەوەی ڕاستی بێ ئەگەر لەم لەحزەیەدا پێمان بڵێن بڕیار دەرچوو لە لایەن میللەتە یەکگرتووەکانەوە کە زانایانی ئارکایۆلۆجی و کوردناسی خەریکی هەڵکەندن و ماسیدرِ لێدان بن لە هەموو بستێکی خاکی کوردستاندا کە گومانی تێدابوونی ئەنتیکی لێ دەکرێ، دەبێ ساڵەهای ساڵ بە دیار بەرهەمی ئەو هەوڵ و تەقەللایە زانستییانەوە ڕاوەستێن تا دەردەست دەکرێن و دەزانرێن و پوختە دەبن و دێنە قاڵبی سوود لێ وەرگرتنەوە. ئەم کارە خەیاڵییە کە چەندین ساڵی پێدەوێ، کاری حەقیقی دەیان و زیاتر لە دەیان ساڵی پێدەوێ. ڕەنگە خەیاڵەکەش هەر نەیێتە دی…

ئەمە ڕاستێکە دەمەتەقە هەڵ ناگرێ. کەواتە چاوەنۆڕِ کردنی ڕوون بوونەوەی مێژووی میللەتی کورد بە نیازی خۆ هەڵگرتن بۆ ئەوە ئەوساکە دەست بکرێ بە دۆزینەوەی دەستوورەکانی زمانەکان، سەرەڕای ئەوە کە کارێکی دووبەختییە (یا دەبێ یا نابێ) پەک خستنی هەموو توانایەکیشە لە مەیدانی زمانزانیدا بە دیار ئومێدێکی مەوهوومەوە بۆ ماوەیەکی کۆتایی بزر. تا ئێستا هیچ میللەتێک لە هیچ مەیدانێکی زانستدا، زمان بێ یا شتێکی تر، دەست و قەڵەمی خۆی ڕەق نەکردووە بە هۆی ناتەواوی مەعلوومات تێیدا: فەلەکناسەکان ئەگەر پەیڕەوی ئەم تێفکرینەیان کردبا و ڕاوەستابان تا ڕۆژگاری ئاسمانگەردی، دەبوا ورتەیان لەبەرەوە نەیێ نەک هەر لە سەردەمی سۆمەر و بابل و میسری کۆن و یۆنانەکانەوە بگرە تا گالیلۆ و کۆپەرنیکۆسیش… بەم گەز و گرێیە ڕەنگە ئێمڕۆش فەلەکناسان مافی قسە کردنیان نەبێ لە باری ئاسمانەوە بە هۆی ئەوەوە کە هێشتا زانستی فەلەک لەچاو پانایی و قووڵایی بێ بژانەوەی جیهاندا وەک قەترە بە دەریایە. دەبوو فینیقیەکانیش دەریاگەڕی نەکەن چونکە هێشتا چی ئەوتۆ لە بارەی دەریاکانی هەموو جیهانەوە نەزانرابوو لەوەگەڕێ زانستەکە تۆماریش نەکرابوو. کە قیاس لە زمان و ئاسمانگەردی و دەریاپێوی بکەیت هەموو زانستەکانی تریش دەبوو خەویان لێ بکەوێ تا کاتێکی کەس نەزانیوە.

لەوڕا مەعلووم دەکرێ ئەو دەنگ و سەدایەی کە ناوناوە دێتە بەر گوێمان و موژدەیەکی غەیبی بە کوردی دەدا و پیرۆزباییشی لێ دەکا بە بۆنەی ڕوون کردنەوەی مێژووی زمانەکەمان هەر لە زەردەشتەوە تا ئیمڕۆ لە ڕێی هەوڵ و تەقەڵلای زانستکارانەی خۆیەوە، چ بنج و بناوانێکی ئەوتۆی نییە دڵ خۆش کا.. دەنگ و سەدایەکە هەر بە موژدە دانیش ڕازی نابێ، لە ژێر لێوەوە تێشمان دەگەیەنێ کەوا خەریکبوونی شارەزایانی زمان بە دانانی دەستووری ڕێزمان بۆ ئاخاوتنی کوردی ئەمن دەڵێم خۆشم دەزانم دۆزینەوەی داوی پەیوەندی میانی کوردی کۆن و لەهجەکانی ئێستاکەی کارێکە لێی دەوەشێتەوە پەیکەری زێڕی بۆ داڕێژرێ و خاوەنەکەی بە پێشەوای سەرلەبەری ڕۆشنبیر و نووسەر و زانایانی کورد لە قەڵەم بدرێت و وەک احمد شوقی بکرێ بە

میری کوردستانی، تاج و گۆچانی ئیمارەتی پێ بدرێت. بەڵام حەز کردن و خۆش ئامەد کردنی من لە شتێک نابێتە پێک هێنەری ئەو شتە... کوێر حەز لە دوو چاوی ساغ دەکا و نیوە چاوێکی ساغیشی پێنابڕێ... هەر وەک دەزانم کەس نییە بتوانێ قورسایی 10 تەن هەڵگرێ وەیا بە دەست لێکدان ڕەهەوا کەوێ و بفرێ، وەیا بە بازێک لە دجلە بپەڕێتەوە هەر وەهاش دەزانم، تۆش دەزانیت، بە کەس ناکرێ لەهجەکانی ئێستاکەی کوردی بە ڕێی شەقامەڕێدا بپەڕێتەوە بۆ سەردەمی زەردەشت و پێشتر: ئەم هەموو زانستەی فیلۆلۆجی و کوردناسی و ئارکایۆلۆجی و مێژووی ڕۆژهەڵاتی نێزیک و ساغ کردنەوەی تاو و تەئسیری تێکەڵ بوون و تێک هەڵقژان و تێک چڕمسانی میللەتان و زمانەکانی ئەم ناوچە پان و بەرینە لە ماوەی دوو سێ هەزار ساڵاندا کاری تاکە کەس نییە، کاری جیلێکی سەرلەبەریش نییە: نەفەسی ئەم کارە لە عومری تاکەکەس و تاکە جیل یەکجار درێژترە سەیری ئاشووروناسی بکە کە وا لە 100 ساڵ زیاترە زاناکانی ئاسار تێیدا خەریکن و جیلا و جیل زانستەکانیان بۆ یەکتر دەور و تەسلیم دەکەن و هێشتانیش بە ڕێگاوەن.

بڕیاری دوارۆژ چی دەبێ با ببێ لە بارەی ڕوون کردنەوەی مێژووی کورد و زمانی کوردییەوە، گریمان دەستێکی بە قودرەت ئەم مێژووەی بۆ خستینە بەر تیشکی نێوەڕۆ و هەندێ کتێبێکی چاپ کراوی خەت خۆشی بێ هەڵە ئاسان بوو بۆ خوێندنەوە و بۆ تێگەیێشتنیشی، ئا لەم حاڵەشدا کە حاڵی بەهەشت دەکا نەک هی زەوی، خەریکبوون بە ڕێزمانی ئاخاوتنی ئێستاکەمانەوە هەر بە ملەوەیە و دەبێ بکرێ و بنووسرێ و بڵاوبێتەوە و بخوێنرێتەوە. بۆیەیە تۆژینەوەی فیلۆلۆجی و ڕێزمانی لەم ڕۆژگارەدا بە هەموو حاڵ پێویستی سەر شانی زمانەوانانە، هەر یەکەیان بە قەدەر توانایی خۆی. ئامادە کردنی دیراسەی (خورد یا خود درشت) ی زمانی کوردی لە هەردوو حاڵی ڕوون نەبوونەوەی مێژووی زمانەکەمان کارێکی سوودبەخشە، لە سوودبەخشیش پترە چونکە پێویستە.

ئەگەر مێژوو ڕوون نەکرایەوە ناچارین دەبێ دەستەودامەنی ئاخاوتنی ئێستاکەمان بین و لێی بکۆڵینەوە. کە مێژووش ڕوون کرایەوە ئەوساش ماوەیەکی باش بڕدراوە لە ئامادە کردنی دیراسەی پوختەی باری ئێستای زمانی کوردی. لە فەرزی جەمسەری هەندێک لەو دەستوورانەی کە ئیمڕۆ دەدۆزرێنەوە لەگەڵ جەمسەری دەستوورە مێژووییەکان یەکتر نەگرنەوە و نەگونجێن، دیسانەوە تەعدیل کردنی دەستوورەکانی نوێ بۆ گونجاندنیان لەگەڵ هی کۆن ئاسانتر دەبێ لەوە کە لە سەرەتاوە دەست بکرێ بە دانان و دۆزینەوەیان، ڕەنگە بەشێکی زۆریش لەو دەستوورە نوێیانە بێ تەعدیل کردن ببنە درێژە پێدانێکی ئاسایی و ڕاستەوخۆی دەستووراتی کۆنینە.

وا دەزانم حورمەت گرتنی ئەم ئیحتیماله زۆر بێهێزەی دۆزینەوەی سەرەتاکانی زمانی کوردی لە پێش سێ چوار هەزار ساڵێکەوە، هەر ئەوەندەی لێ دەوەشێتەوە کە تازە خستمە ڕوو هەرگیز داوامان لێ ناکا دەست پاچە بە دیار بوون و نەبوونیەوە بوەستین تا ڕۆژگارێکی بێ بڕانەوە یا خود زۆر دوور و درێژ. وەستانمان زیانێکی سادە و بێ تەئویله لە خۆمان و لە زمانەکەشمانی دەدەین.

ئەم باوەڕەم دەم هاوێتە سەر ڕێبازی خۆش ئامەدی کردن لە هەموو چالاکێکی زمانزانانی کورد بەرەو دۆزینەوەی دەستوورە ورد و درشتەکانی زمانی کوردی، فەتوا بۆ خۆشم دەدا کە وا لە گوێرەی دەسەڵاتی خۆم، بە تەنهایی یا خود دەگەڵ خەلقی تر، لەو تەرزە چالاکیەدا دەستێکم هەبێ. نەزانراوی و شراوەیی دەستوورەکانی کوردی بە بەریەوە هەیە خەلقێکی زۆر بۆ ماوەیەکی درێژ دەگەڵی خەریک بن و لێی نەبنەوە.

ڕەنگە بگوترێ کردنەوەی دەرگەی تۆژینەوەی زمان بە ڕووی هەموو کەسێک قەڵەباڵغێکی بێتام بە دەوری زمانەوە کۆ دەکاتەوە، بەڵام وادەزانم ئەم تێبینییە هەر لە سەر کاغەز بایەخدارە، لە واقیعدا جێی مەترسی لێ کردن نییە: جارێ لە پێشەوە دەبێ بڵێین و بزانین من و تۆ ناتوانین، ڕێشمان نییە، خەلق مەنع کەین لەو چالاکییە هەروەک ناتوانین مەنعیان کەین لە ڕاوەماسی یا خود لە سێباز و شەترەنج. لەوەش بەولاوە هەر کەسە ئۆباڵی بە ئەستۆی خۆی، کە بێ و خۆ بە زمانەوە یا بە شەترەنجەوە خەریک کا: خەریکبوونی خەلق بە زمان و غەیری زمانەوە چ ئەرکێکی ماددی ناخاتە سەر شانی کەس، بە هەڵە چوونیشیان زەرەر لە خۆیان نەبێ نادا چونکە مەرج نییە هەڵەی فلان و فیسار بە لای نووسەرانەوە پەسند بێ و بکرێتە ڕێباز و شێوازی نووسین: نووسەران بە زەحمەت شتی ڕاست لە غەیری خۆیان دەسەلمێنن چ جایی هی چەوت. ئەوەی ڕاستیش بێ نووسین کارێکی ئاسان نییە، ئەگەر بۆ خۆی ئاسانیش بێ بڵاو کردنەوەی ئاسان نییە. تۆ کە شتێکت نووسی و لێی بوویەوە جارێ دووچاری گرفتی گەورە نەهاتووی: چاپ کردنی نووسراوەکەت گرفتی ڕاستەقینەیە. دەگەڵ ئەم هەموو زەحمەتەی ماددی و زیهنی نووسین، کەم وایە یەکێک خاوەن بەهرە نەبێ خۆی لێ بدا.

کەواتە ئازاد بوونی نووسەران لە خەریکبوونیان بە زمانەوە هی سڵ لێ کردن نییە. خۆ خەریک کردن بە زمان و دۆزینەوەی دەستوورەکانی هەر لە تاکە ڕێگەیێکەوە تێ ناکا: چەندین لایەن و کەلێن و پەنا و پەسێو هەن لە تێکڕای باسی زمان و زانستەکانی، هەر یەکەیان لەوانەیە عومری مرۆڤ بەسەر ببەن و کۆتاییان نەیێ. بێگومان یەخەگیربوونی سەرلەبەری ئەو سەرەباسانە بە نیسبەت تاکەکەس کارێکە سەری هەیە بەڵام کۆتایی نییە، چونکە بە تەنها لێیان نابێتەوە گریمان دەسەڵات و هێزی نووسینیشی هەبێ لەو هەموو مەیدانانەدا. دۆزینەوە و دانانی دەستوور بۆ سەرتاسەری زمان نە ئیشی تاکەکەسە و نە لە ساڵێک و دوو ساڵیشدا بە ئەنجام دەگا. خۆ ئەگەر

ئەو هەموو زانستانەی زمان تۆمار بکرێن و بە درێژییەوە بخرێتە پەراوێزی کتێبەکەوە ڕەنگە کتێبەکە هێندە قورس بێ هەڵگرتنی وەزەحمەت بکەوێ.

کۆڕی زانیاری کورد ئەو هەموو لایەنانەی گرتۆتە بەرچاو و لە گوێرەی پێداویستیان پلانی کار کردن و تۆژینەوەی بۆ ئەندامان و لێژنەکانی داناوە. پەراوێزی ئەو پلانەی کۆڕ هێندە فرەوانە دەتوانێ هەموو جۆرە زانستێکی زمان بگرێتە ناوەوە هەر لە ئێستاوە هەتا ئەو کاتانەی کۆڕ هەیە و مەعلووماتی سەر بە زمان، لە کۆن و لە نوێ، خۆ بەدەستەوە دەدا. بە شێوەیێکی دائیمی دوو لێژنەی زمانی لە کاردان و لە وەتەی کۆڕ بنیاد نراوە لێژنەکانی خەریکن و هەر بە ڕێوەن، چ مەعلوومیش نییە کەی لەو فەرمانە دەبنەوە. لە فەرزی گەیشتنە کۆتایی کاری ئێستاکەیان دەشێ لە دوارۆژێکی نێزیکدا سەرلەنوێ بکەونەوە گەڕ.

من بۆ خۆم لەگەڵ یەکێک لەو لێژنانە بە پێی بەرنامەیێکی لێ هاتوو بۆ تۆژینەوەیێکی پوختە لە شەقامەکانی ڕێزمانی کوردی لە دوو ساڵ زیاترە خەریکم. لێژنەکە مەودایێکی باشی بڕیوە و گەلێک ڕاستی و تایبەتی نهێنی زمانی کوردیشی دۆزیوەتەوە لەوانەی تا ئێستا وەک شرایەوە وا بوون. لەو لێکۆڵینەوانەدا هەوڵ دراوە سەیری ڕێزمانی ئاخاوتنی کوردی بکرێ هەر لەبەر تیشکی سروشتی زمانی کوردی خۆی نەک هی زمانانی تر، واتە ویستراوە ڕێزمانی کوردی ئازاد بێ لە تاو و گوڕی دەستووری ئەو زمانانە کە بە هۆی خەریکبوونی زمانزانانی کورد پێیانەوە شاڵاویان هێناوە بۆ ناو زۆربەی ئەو کتێبانە کە لە سەر ڕێزمانی کوردی دانراون.

ئەم لێژنەیە لەگەڵ تێکڕای زمان خەریکە، بەرهەمی لێکۆڵینەوەکانیشی لە ئەنجامدا کتێبێکی گەورە پێک دێنێ، لەو کتێبانەی مەبەستیشی ڕوون دەکەنەوە و خوێنەریش وەڕز ناکەن بە درێژە پێدانی لە عادەت بەدەر. نووسینی ئەم پەڕ ئەو پەڕ لە سەر هەموو باس و لاباسەکانی ڕێزمانی کوردی کارێکی ئاکادێمی نەفەسدرێژی ئەوتۆیە نە لەگەڵ جۆری خەریکبوونی لێژنە ڕێک دەکەوێ نە دەستیش دەدا بۆ خوێندەوارێکی ئاسایی کە هەر هێندیی مەبەستە لە سەرجوملەی دەستووری زمان شارەزا بێ، بە شێوەیێکی مامناوەنجی، و لە ئەنجامدا بە قەدەر شاگردێکی زانکۆ (جامعە) تێیدا بەڵەد بێ. ئەم تەرزە دیراسەیە کە دەست بدا بۆ خوێنەری ئاسایی، نەک هەر لە کوردی بەڵکوو لە هەموو زمانێکدا بەدی دەکرێ و پێداویستێکی خوێندنەوەی ڕۆژانەی ڕۆشنبیرانە.

تۆژینەوەی ورد و درێژەپێدراو لە پەنا و پەسێو و گۆشە پەنهانەکانی زمان کە لە خۆیانەوە ناکەونە بەرچاو و سرنجی خوێنەری بە پەلە و سەری ڕێ بە هۆشی مرۆڤێک ناگرن خۆی بۆ باسی زمان ئامادە وەیا تەرخان نەکردبێ، ئا ئەم تۆژینەوەیە لە پەراوێزی دیراسەی تێکڕایی و سەرلەبەر و یەک نەفەس جێی نابێتەوە. سەیرێکی بەشی یەکەمی ئەم نووسینە بکەی کە خەریکی ڕۆڵی تاکە

یەک «پیت وەیا دەنگ» ی زمانی کوردییە و لەگەڵ درێژەی کە هەیەتی نەی توانیوە هەموو سەر و بەرێکی باسەکە ناوکێڵ بکا، بۆت ئاشکرا دەبێ پێوانی هەموو زمانی کوردی بەم گەز و گرێیە و ڕۆ چوون تێیدا بۆ ئەم قووڵاییە هەوڵێکی بێ بڕانەوەی دەوێ، بەرهەمەکەش دەگا بە بارستی «ئینسایکلۆپیدیا».

لە زمانی کوردیدا چەندین کەلێن و قوژبنی نەدیتراوی وا هەیە هیچ کامێکیان ناکەونە ژێر سەرەباسە بەرینەکانی ڕێزمانەوە و لەوانەن کتێبی فێرگەکان هەر خۆیانیان تێ نەگەیەنن، کەچی ئەم وردە جەمسەر و جمگە و باریکەدەمارانە قەڵافەتی زمان دەکەن بە ساختێکی یەکگرتووی تەواو. وا دەبێ مەکینەیێکی زۆر گەورە بە دەرکێشانی یەک دوو برغوو و بزمار هەمووی لەبەر یەک هەڵ دەوەشێ و لە مەکینەیی دەشۆرێ. زمانیش هەر وایە: وردیلە ئەمرازەکانی لەگەڵ قووچاندن و کردنەوەی هەندێ لە پیتەکانی وەیا گوشین و شل کردنی چەند وشەیێکی، گیان دەخەنە بەر ڕستە و گوتە و ئاخاوتنی و دەیانکەن بە هەڵگری واتا و مەبەستی دەروون و مێشکی ئەو کەسە زمانەکە بە کار دێنێ. وەک دەزانین دۆزینەوە و ئاشکرا کردنی ئەم وردە تایبەتییانە و پێکدا دووران و تێک چڕمسانی ناوەکی ئاخاوتن سروشتی ڕاستەقینەی زمان دەردەخەن.

دەستوورە بەرچاو و بەرینەکانی زمان مرۆڤ ناگەیەنن بە ناوەڕۆکی، چونکە بە هۆی زێدە بەرچاوییەوە پێویستیان بە سرنج دان و لێ قووڵبوونەوە نییە. کار و بەرکار و کارا و ناو و ئاوەڵکار و ئەمراز... ئەمانە سەرەباسی یەکجار بەرینن، هێندەش بەسەر زارانەوەن هەر دەڵێی گوتنەوەیان بووە بە «تحصیل حاصل». وا هەیە ئەم سەرەباسە بەرینانە لە بەر زۆر گوتنەوەیان لە کاتێکی کۆنەوە، شاڕێیەکی هێندە بەرفرەوانیان لە ڕێزماندا تەخت کردووە، بەربەستی هەوڵ و تەقەللای تازە دەکا لە لایەن نووسەری خاوەن ڕای سەربەخۆوە کە ئەمەش بۆ خۆی گرفتێکە و دەبێ چارەسەر بکرێ چونکە لەوانەیە گەلێک لەو دەستوور و شاڕێیە پەرەسەندووە و باوەڕ پێ کراوانە هەڵەی گەورەیان تێدا بێ هەر نەبێ لەبەر ئەوە کە بە زۆری لە دەستوور و ڕێزمانی بێگانەوە وەرگێڕاون و لێ بێدەنگ بوونیان دەبێتە هۆی سەپاندنی هەڵە بە سەر ڕێزمانی کوردییەوە.

لەم تێبینییانەدا مەبەستم ئەوەیە بڵێم و پێتی بسەلمێنم کە وا خەریکبوونی من و غەیری منیش بە باسی درێژە پێ دراو لە تاکەکانی مەوزووعی ڕێزمان ئەرکێکی پێویست و ناچارییە هەر دەبێ ئەنجام بدرێ. گریمان سەرڕشتەی زمانی کوردی هەڵ کرایەوە، وەک کەلافەی دەزوو، تا ئاڤێستا و پێش ئاڤێستاش وەیا خود هەر تا دەورانی ساسانی وەیا بەم لاوەتر بە دوا دەستاندا هات، ئەم کارەی شی کردنەوەی زمان و خورد کردنەوەی باسە گەورەکانی نە پشت گوێ دەخرێ، نە بایەخی کەم دەبێتەوە نە ئەنجام دانیشی چ زیانێک بە هەوڵ و تەقەللای کەس دەگەیەنێ.
وردبوونەوە لە ناوەڕۆکی زمانەکەمان تا ئەو ڕادەیە کە گەڕ و سووڕی میکانیزمی دەروونی زمانەکە

دیار دەخا فەرمانی سەرشانی زمانزانانی کوردە. لە گەلێک هەڵوەستی نازکدا هەست دەکرێ بە زێدە پێویست بوونی بە کار هێنانی ئەو پەڕی پسپۆڕی و شارەزایی لە هەرچی پێی دەگوترێ «فقه– فیلۆلۆجی»، ئەوساش ڕەنگە قەناعەت پەیدا کردنی بێکەلەبەر کارێکی سەخت بێ.

دەڵێن خڵتەی ژێر دەریا مێژووی ملیۆنەها ساڵی ڕووداوەکانی فیزیایی و سروشتی زەویت بۆ دەگێڕنەوە گوتەیەکی ڕاستە چونکە هەر زەڕڕەیەک لەو خڵتەیە کە لە دەرەوەی دەریاکەوە سەرەوژێر بۆتەوە بۆ تەختی بنی، بە خۆی و حیکایەتی ئەو ڕووداوەی کە سەرەوژێری کردۆتەوە چوە بۆ بنی دەریا. حیکایەتەکەی لە دەرەوە بەجێ نەهێشتووە. وردە تایبەتییەکانی زمانیش وەک زەڕڕەی ئەو خڵتەیە وایە، ئەویش لە بنەڕەتدا زادەی ڕۆژگارێکی دێرین و واقیعێکی تێپەڕیوە بە هەموو کەینوبەین و سەروبەرێکیەوە، کە بە لێژگەی مێژووشدا سەرەوخوار بۆوە تا ڕۆژانی ئێستاکە ڕەنگ و دەنگێکی زۆری ئەو ڕابردووەی لەگەڵ خۆی هێناوە بە دیاری بۆمان.

ئەگەر شارەزای زمان چاوێکی زەڕڕەبین و هەستێکی مووقلاشی هەبێ لەوانەیە گەلێک لە ڕەنگ و دەنگی ئەو دیارییە کۆنە تەرجەمە بکا بۆ سەر ئاخافتن و ڕاوێژی ئێستاکەمان. زمانزانێکی ئاسایی کە چاو و هەستی زەڕڕەبین و مووقلاشیشی نەبێ دەتوانێ لە ڕێی وردبینی و قووڵ بوونەوەی خۆی بە ناو شیرازەی داوە باریکەکانی زماندا شوێنپێ خۆش کا بۆ گەشتی سەرەوژوورتر بەرەو بنج و سەرچاوە کۆنەکانەوە، هەرچەند بۆ خۆی لەو بنج و سەرچاوانە زۆریش باخەبەر نەبێ.

لێرەدا بە نموونە دەڵێم یەکێک لەو مامۆستایانەی بە زمانەوە خەریک بوون، لە ئاست چەند فیعلێکی وەک «چاندی، ستاندی» لە سەر سوڕمان بەولاوە شتێکی بە دەستەوە نەبوو چونکە ئەو فیعلانە لەو جۆرەن کە بە هۆی ئەمرازی «اندن» ـەوە بوون بە تێپەڕ (متعدی) دەوجا کە ئەمرازەکەت لە فیعلەکە وەرگرتەوە چی ئەوتۆی لێ نامێنێتەوە پێی بگوترێ فیعلی «تێنەپەڕ». تۆ ئەگەر لە «چاندن» ئەمرازەکەی «اندن» ت لابرد دەمێنێتەوە تاکە پیتی «چ» کە ئەمە دەست نادا ببێتە فیعل. خۆ و تالع من بە هۆی پەیوەندیمەوە لەگەڵ هەندێ عەشرەتەکانمان ئاگاداری بنجی ئەو دوو فیعلانە بووم، بنجەکانیان تا ئێستاش لە نێوان ئەو عەشرەتانەدا بە کار دێن: دەڵێن «تووتنەکە چنا، زەویەکە چنا» لە ئاینده (مضارع) دا دەڵێن: «تۆ بڵێی تا دوو ڕۆژی تر ئەم پەڵە زەویەم بۆ بچنێ؟» هەروەها دەگوترێ «هەقەکە بە تەواوی ستنا- ئەم هەقە بە کەس ناستنێ». خولاسە لەو مامۆستایەم گەیاند کە «چاندن و ستاندن» لە دوو فیعلی «چنان و ستنان» ـەوە هاتوون، وا دیارە بۆ مەبەستی سووک کردنەوە پیتی «ن» لە سیغەی تێپەڕدا بە هۆی «اندن» ەوە سواوە و لە جیاتی بگوترێ «چناندی و ستناندی»، کە ئەمە ڕاستی فیعلەکەیە، دەگوترێ «چاندی و ستاندی».

بە نیسبەت مامۆستاکەوە دوو گرێی گرنگ لە تۆژینەوەیدا کرایەوە، بەڵام تا ئێستاش بە نیسبەت ئەو و منیشەوە گرێ فیعلی «مان» کە وا لە ئایندەدا دەبێتە «دەمێنێ» نەکراوەتەوە چونکە بە پێی دەستووری دارشتن و وەرگرتنی فیعلی ئاینده لە ڕابردووەوە دەبوو فیعلی «ما» لە ئایندەدا ببێتە «دەمێ»، سیغەی «دەمێنێ» تێپەڕە نەک تێنەپەڕ و دەبوو لە ڕابردوودا «ماندی» بێ، وەک کە دەڵێی «سووتاندی- دەسووتێنێ، ڕژاندی- دەڕژێنێ». دەوجا لێرەدا بە نیسبەت «ما- دەمێنێ» دوو پرسیاری بێ وەرام دێنە پێشەوە: یەکەم: دەبێ ئەسڵی «ما» چی بووبێ و چی لێ قرتابێ؟ دووەم: چۆن وابوو سیغەی تێپەڕ (متعدی) بۆ تێنەپەڕ (لازم) بەکار بێت؟

کە زۆر ورد بینەوە دەتوانین ئەم پرسیارەش بکەین و بڵێین: بە عادەتی دەستووری فیعلی ڕوودان (مطاوعە) ی وەک «ڕژا- دەڕژێ، سووتا- دەسووتێ» لە سیغەی تاکی یەکەم (مفرد متکلم) و هەموو کەسەکانی تردا ئەم «ێ» ەی کەسی سێیەمی تاک هەر دەمێنێ و تێناپەڕێ. دەگوترێ «دەڕژێم، دەسووتێنم - دەرژێن، دەسووتێن» کەچی لە هی «مان» دا ئەم «ێ» یە بۆ کەسەکانی غەیری سێیەمی تاک نامێنێتەوە. دەڵێی «دەمێنم، دەمێنن» کەچی دەبوا بگوترێ «دەمێنێم، دەمێنێن» ئاخۆ ئەم جوداوازییە چییە و لە کوێوە هاتووە؟ تۆ بڵێی لە بنەڕەتدا «ماندن» نەبووبێ کە ئێستاش لە فارسیدا هەروا بە کار دێت؟ ئەگەر قەناعەت بێنین کەوا «ماندن» سواوە و بوە بە «مان» گرێیەکان لە خۆوە دەکرێنەوە و سیغەی ئاینده «مضارع» ی دەبێتەوە خزمی سیغەی ڕابردووی و گەردانی (تصریف) بەم جۆرە دەبێ:

من ماندم - من دەمێنم
تۆ ماندیت - تۆ دەمێنیت
ئەو ماند - ئەو دەمێنێت
ئێمە ماندین - ئێمە دەمێنین
ئێوە ماندن- ئەوان ماندن - دەمێنن

ئەوسا سەیریش لەوەدا نامێنێ کە «ی» کەسی سێیەمی تاک لە «مضارع» دا بۆ کەسی یەکەم و دووەم و هەموو کەسەکانی تر خۆ بەدەر ناخاتەوە چونکە ڕاستەوخۆ وەک فیعلی «مرد» حیسابی دەگەڵدا دەکرێ بێ زیاد و کەم :

ئەو مرد - ئەو دەمرێت
من مردم - من دەمرم
ئێوە مردن - ئێوە دەمرن
ئەوان مردن - ئەوان دەمرن

دەبینی لێرەشدا «ی» کە نایێتەوە بۆ کەسی یەکەم و دوەم، تەنانەت بۆ سێیەمی کۆش هەر نایێتەوە. لە بەشی یەکەمی ئەم نووسینەدا باسی فیعلی «مرد» و نەبوونی بە «ڕووداو- مطاوعە» دەخوێنێتەوە، چی دەربارەی «مرد» گوتراوە سەر لە بەری دەشێ دەربارەی «مان- ماندن» بگوترێتەوە. ئەوەی ڕاستی بێ فیعلی «مان- ماندن» لە نوقتەی بەرانبەری «مردن» ەوە دەوەستێ، واتای ئەو پێچەوانە دەکاتەوە، دەگوترێ «فڵانەکەس ماوە یا مردووە؟» ئەمە فەرقێکی نییە لەگەڵ ئەوەدا کە بگوترێ «ماوە یا نەماوە؟».

ئەم نموونەیەی لێرەدا خرایە بەرچاو بە خۆی و درێژەیەوە، لە سوود بەولاوە تێیدا نییە بۆ زمانزان و تێکڕای باسی زمان چ لە لایەن مێژووی زمانەوە بێ چ لە لایەن ڕێزمان و دەستوورەکانیەوە بێ. بێ زیانی لە باسی وەهادا ناگۆڕێ بە زیان ئەگەر باسەکە نیشانیشی نەپێکابێ چونکە توانای نییە بە خۆی و هەڵەیەوە بە سەر خەڵکدا بسەپێ. دۆزینەوەی هەڵەبوونی، شتێک نییە لە بەرچاوی دەیان و سەدان زمانزانی کورد خۆ بشارێتەوە، لە حاڵێکدا باسەکە بە هەڵەش چووبێ دوو سوودی گەورەی هەر تێدا دەبێ: سوودی یەکەم لەوە دایە زیهنی زمانزانان بۆ هەندێ ڕێباز و پەنا و پەسێوی زمانی کوردی دەبا کە نیگای تایبەتی خاوەنەکەی بۆیان چووە و لەوانەیە زیهنی یەکێکی تر لە خۆوە بۆیان نەچێ. تۆ سەیری «کریستۆف کۆلۆمب»، بەرەو ڕۆژاوا کە نیشتە دەریای ئەتڵانتیک بەو ئومێدە بوو لەوێوە بگا بە هیندستان، هەر لەو باوەڕەوە بوو ناوی هەندێ جەزیرەی نا «جەزیرەکانی هیندستانی ڕۆژئاوا» چونکە وای دەزانی گەیشتۆتە هیندستان نە ئەرزێکی تر. هەڵەی کریستۆف کۆلۆمب نەیتوانی زاناکانی جوغرافیا بە هەڵە ببا و زوو زانیان ئەم زەوییە دۆزرایەوەیە، وڵاتێکی سەربەخۆیە و چ پەیوەندی نییە لەگەڵ هیندستاندا.

سوودی دووەم لەوەدایە، تۆژینەوەی شارەزایانە ئەگەر ئەنجامی بێ هەڵەشی بە دەستەوە نەدا تیشک داوێژێ بە دەوری خۆیدا و بە بەریەوە هەیە ڕاستە شەقامان ڕوون کاتەوە و شوێن هەنگاوی خەڵقی تر ئاشکرا بکا. بە نموونە دەڵێم فەلەکناسانی یۆنان کە گوتیان ڕۆژ سێسەد هێندی زەوی گەورەیە و لەو گوتەیەدا چوار هەزار جار بە سەهوو چووبوون دیسانەوە زیهنی خەڵقی سەردەمی خۆیان و دوا خۆیانیشیان بۆ ئەو ڕاستییە برد کە ڕۆژ لە زەوی گەورەترە بە پێچەوانەی ڕواڵەتی بەرچاو.

نووسینێکی شارەزایانە تا دەگا بەو شوێنە کە ئەنجامی هەڵە بە دەستەوە بدا زۆر وردە تێبینی و سرنجی ڕاستی دەربڕیوە کە تێکڕایان دەبنە سامانێکی تازە داهاتووی ئەو باسە. لە تەجرەبەی خۆم وا بووە ئەوەندە سوودی پێم گەیشتووە لە خوێندنەوەی گوتارێکی ئەوتۆ کە لەگەڵ لێکدانەوە و ئەنجامەکانی ڕێک نەکەوتووم زۆر زیاتر بووە لەو سوودە کە لە گوتارێکی سافیلکەی بێ قووڵایی کەمبڕشتم وەرگرتووە هەرچەند لەگەڵ باوەڕی خۆشم گونجاوە، چونکە وردی و قووڵایی و

شارەزایی گوتارەکەی یەکەم چەندین دەرگەی بە ڕوومدا کردۆتەوە بۆ ناو ناوەڕۆکی مەوزووعی پڕ گرفت و گرێ و گاڵ کە ئەگەر ئەو نووسینە نەبا ڕەنگ بوو بە زەحمەت یا خود بە درەنگەوە بۆم کرابانەوە، لەوانەش بوو هەر نەکرێنەوە.

خوێندنەوەی نووسینی ورد و قووڵ سەرەڕای وەدەست هێنانی زانیاری تازە بابەت و نهێنی، گەشتێکی خۆشکەڵەش دەکا بە زیهنی خوێنەر، دەست لە ناو دەستی نووسەر، بە ناو ئەو دەربوونە پێچەڵپێچانەدا کە زیهنی نووسەرەکە بە چرای تۆژینەوە و لێکۆڵینەوەی خۆی ڕوونی کردوونەوە. گەشتی ڕاستە شەقامان کە درێژەی کێشا، بە هۆی یەکئاهەنگییەوە (رتابە)، بیری گەشتەوەر کول دەکا و ڕایدێنێ بە ڕەوتی بێگرفت لە ڕێبازی هەمواردا ئیتر کە هەنگاوی هەڵێنا لە ناو ڕێچکۆڵەی تەسک و بەرداویدا یا خود درک و دار و خلیسک و هەوراز و نشێوی هاتە پێش خێرا ماندوو دەبێ و توانای بزووتنەوەی نامێنێ. خوێندنەوەی نووسینی ورد و بە هێز و پێز بۆ ناو قووڵایی بابەت وەرزش بە مێشک دەکا و زاخاوی زیهن دەدا، با بڵێم تیغی زەکاوەتی خوێنەر دەمەزەرد دەکاتەوە. وەک لێتەوە دیاریشە ژیان و بەرەو پێش چوونی، ساڵەو ساڵ لە زەحمەتی و سەختی بەرهەمی هونەری و ئەدەبی و زانستی زیاد دەکا. هەر بابایە و شیعر و پەیکەر و ڕەسمی نامەفهوومتر دێنێتە کایەوە و دەشڵێ «فەن بۆ گەل نەک بۆ فەن». وەنیە من چ ڕەخنەیێکم هەبێ لە جۆری «سازدان و بەرهەم هێنان» کە هونەرمەند وەیا نووسەر پەسندی دەکا، تەنها لەوەدا ئیعتیرازم هەیە کە تیجارەت بە ناوی «گەل» ەوە بکرێت.

بەرهەمێک کە بە جۆری سەخت و نامەفهووم دەرروونی خاوەنەکەی تەرجەمە کرد لەوە دەردەچێ بۆ گەل بێ یا بۆ گەل نەبێ و دەبێ پێی بگوترێ «فەن بە ڕاستی» بەو مانایە کە هونەرمەند نەخشەی هەست و تاسەی خۆی کێشاوە بە بێ فێڵ و بەو شێوازەی کە تێیدا پسپۆڕە، گەل تێی بگا یا تێی نەگا. چ کەس گوناهبار نییە لەوەدا ئەم جیهانە پڕە لە پرسیاری سەخت و سەرکەش، زانستەکانیش چ تاوانێکیان نییە کە من و تۆ تێیان نەگەین. سروشت بە هەموو بارێکیەوە و لە هەموو ڕوێکەوە مەتەڵاوی و هەزار تۆژاڵە. ئەوەی دەیەوێ تێی بگا دەبێ خۆ ماندوو کا و خەریکی تێگەیشتنی بێ.

ژیان و گۆڕان و بەرەو پێشچوون لە بەر خاتری من و تۆ خۆ سادە و تەنک و بێ بارست و قووڵایی ناکەن تا تێیان بگەین، کە ئەمە بکەن دژی خۆیان ڕەفتار دەکەن. دەبێ من و تۆ لە تین و تاو و زیرەکی و تێگەیشتنی خۆمان زیاد کەین تاکوو لەگەڵ ژیان جووت بڕۆین، گوتەی «بۆ گەل» نابێ بکرێتە لەمپەڕ و بەرهەڵست لە بەر هەنگاوی گەلەکە خۆی. دەبێ کارێک بکرێ گەل لە بەرهەمی سەخت بگا ئەو بەرهەمە لە ئەدەبدا بێ یا لە زانست یا لە هونەر. زمانیش یەکێکە لەو باسانە کەوا باری زەحمەت و لایەنی ورد و خەیاڵی ورد و تێکەڵ و گرێیاوی و تێک هەڵکێش

بڕوا زمانیش ئامادەیە لەو گێرەیە دەستوور و ڕێباز و ڕچەی باریک گەوەک و تێک ئاڵقاو بخوڵقێنێ بۆ ئەوە بتوانێ هەست و نەستی هۆش و دەروونی مرۆڤ دەربڕێ. بەولای دەربڕینی واتاکانی دەروونی مرۆڤەوە،

زمان ناچاری دەربڕینی ئەو واتا و مەبەستانەیشە کە لە ڕێبازی تەجرەبە و زانستەکانی «تطبیقی و پیشەسازی» یەوە ڕۆژ بە ڕۆژ پتر نووندان، ئەم کارەیش ئیمڕۆ و دوێنێ بەرەنگاری نەبووە: لەوەتەی مرۆڤ بووە بە خاوەن هۆش و تێگەیشتن و تەجرەبە و زانست و هونەر و پیشە، ئەرکی زمان و ئاخاوتنی بەرەو زەحمەتتری و گرانترییەوە ڕۆییوە و هەر لە ڕۆیشتندایە. هەڵبەت ئەم حاڵەی بەردەوام بوونی سەرەوژوور چوون و ورد و قووڵ بوونەوەی بەرهەمەکانی«عقلی و تطبیقی» مرۆڤ بە درێژایی کات داوای لە زمان کردووە کە ئەویش لە هەموو ڕوێکەوە بەرەو ژوور بچێ و ورد و قووڵ بێتەوە دەنا لە ڕەوتی «هۆش و کردەوە» ی مرۆڤ دادەما و بە مەدا مرۆڤ خۆی پەکی بەرەوپێش چوونی دەکەوت چونکە کە زمانی ئاخاوتن و تۆمار کردنی دابڕا لە تیژڕۆیی هۆش و جوانکاریی دەستەکانی، کە ڕستە و ئەمرازی پاراستن و بیر هاتنەوە و تێگەیاندنی ئەو جوانکارییەی لە دەست دەچوو… مرۆڤ کە زمانی نەیتوانی ببێ بە تەرجوومانی بیر و کردەوەی، وردە وردە دەبێتە گیانلەبەرێکی «نەزۆکی عەقڵی» و کانیاوی ئیلهامی وشک دەبێ و پەکی جوانکاریی «ابداع» ی دەکەوێ، و چونکە بلیمەتی و زانایی و زیرەکی و ئامادەیی مرۆڤ بۆ داهێنانی واتای تازە و بەرهەمی نۆژەن و کردنەوەی دەرگە داخراوەکانی سروشت بە هۆی لە یەکتر گەیشتن و بە یەکتر گۆڕینەوە و هاریکاری تاکەکانیەوە دەبێ.

تاکە مرۆڤ ناتوانێ کانیاوی بێبن لە دەروونی خۆیدا هەڵقوڵێنێ و وشکایی نەبێ. بە تێک کردنەوەی جۆگە و شەلەگە و چاویلکەی بیر و هۆشی میلیۆنەها تاکەکانی مرۆڤ بۆ ماوەی کاتی بێ ژانەوە ئەم زانست و ژیار (حظارە) و هونەر و تێکڕای بەرهەمی «هۆش و کردەوە» ی ئادەمزاد پەیدا بووە. شیرازەی بە یەکەوەبەستنەوە و بە یەک گەیشتن و تێک گەیشتن و هاریکاری و هەرەوەز و هەموو چالاکییەکی کۆمەڵایەتی مرۆڤیش زمان و ئاخافتن بووە. هەڵبەت لە بیرمانە ئاخافتن خۆی دەبێتەوە «نووسین»، واتە نابێ خەیاڵ بۆ هێندێ بڕوا کەوا ڕەنگ بوو نووسین جێی ئاخافتن بگرێتەوە ئەگەر ئادەمزاد نەگەیشتبا بە داهێنانی ئاخافتن.

هەرچەند بمانەوێ ئیسپاتی ئەوە بکەین کە «پێویستی» و داخوازیەکانی ئابووری و گوزەران مرۆڤی خستۆتە سەر ڕێبازی گۆڕان و پێشکەوتن، هەرگیز ناتوانین ئەو گۆڕان و پێشکەوتنە لە قەرزی زمان و ئاخافتن ڕزگار بکەین. هۆی بەرەوپێش چوونی مرۆڤ ئابووری بێ یا غەیری ئابووری، ئەو ڕاستییە هەر دەمێنێ کە وا لە گوێرەی پێشکەوتن و ئاڵۆزانی باری ژیان زمانیش بەرەوپێش چووە و دەستوورەکانی تێک ئاڵاون: بەو پێیە، زمان و ئاخاوتنی پلەی شوانکارەیی

ناتوانێ ئەرکەکانی پلەی زانست و تەکنیک هەڵگرێ و فەرمانەکانیان جێبەجێ بکا. زاتەن زمانیش لە پلەی شوانکارەیی نەوەستاوە لە حاڵێکدا مرۆڤ گەیشتبێتە زانست و تەکنیک. هەرگیز نەدەکرا و نەدەشیا کۆمەڵایەتی مرۆڤ لە ڕێبازی گۆڕانی «مادی» دا بگا بە ئاسمانگەردی کەچی ئاخاوتنی هەر ئەوە با کە لە قۆناغی ئاژەڵ لەوەڕاندندا هەبوو.

تۆ لە لای خۆتەوە بەراوردێکی نووسینی کوردی بەر لە 50 ساڵ بکە لەگەڵ هی ئێستاکەیدا، خۆ کورد جارێ لە باری «ماددی» یەوە چ قۆناغێکی ئەوتۆی نەبڕیوە ژیانی 50 ساڵ لەمەوبەری لێبێتەوە بێگانە کەچی نووسینەکەی هێندە گۆڕاوە و بەرەوپێش چووە هەر دەڵێی پەیوەندی خۆی پچڕیوە لەگەڵ ئەو ڕابردووە نێزیکەیدا[2]. بێگومان گۆڕان و بەرەوپێش چوونی نووسینی کوردی کە لە گۆڕانی کۆمەڵایەتی و «مادی» یەوە سەری هەڵنەداوە، بە هۆی وەرگرتنی زانست و ڕۆشنبیری نوێوە بووە کە وا بە حازر و بزری و بێ پەک کەوتن لە سەر «گۆڕانی کۆمەڵایەتی» لە جیهانی پێشکەوتووە بۆی هاتووە. هەڵبەت من نامەوێ بڵێم چ گۆڕانێکی مادی و کۆمەڵایەتی لە نێوان کورددا پێک نەهاتووە چونکە دیارە گوتەی وەها بێ بایەخ و بنجە، بەڵام چ گومانیش نییە لەوەدا بەرەوپێش چوونی نووسینی کوردی لە ڕێبازی خوێندنەوە و ڕۆشنبیری نەوباوی ئەورووپاوە چ خزمایەتێکی نییە لەگەڵ ئەو هێندە پێشکەوتنەی کە چاوەڕوان دەکرێ لەو کەمە گۆڕانە مادی و کۆمەڵایەتییە ڕەسەنە کە لە کوردستاندا پەیدا بووە.

زمان چونکە تەرجوومانی هۆش و دەروونی مرۆڤە هەوڵ دەدا، لێشی دەوەشێتەوە، بگا بەو پلەیە کە هۆش و دەروون پێی گەییوە تا بتوانێ مەبەستەکانیان دەربڕێ دەوجا چ فەرقێک نییە بە لای زمانەوە لەوەدا هۆشی مرۆڤ لە ڕێی گۆڕانی مادی و کۆمەڵایەتییەوە گەیشتبێتە پلەیێکی هەوراز یا خود لە ڕێی خوێندەواری و ڕۆشنبیری مێوان و تەرجەمە کرایەوە، کە وا بە ئەسڵ لە واقیعێکی پێشکەوتووەوە سەری هەڵداوە. بۆ خۆت دەبینی زمانی کوردی، وەک هەموو زمانێکی تر، چەند بە خێرایی پێش دەکەوێ لە مەیدانەکانی «نظری» دا بە هۆی «ممارسە» ی بیر و باوەڕی ئەو مەیدانە «نظری» یانەوە، کەچی چ هەنگاوێک بەرەوپێش نەچووە لە دانانی ناوی تازە داهاتوودا بۆ هەزاران ئەمراز و ڕشتە و پارچەی جودا جودای دروست کراوێکی وەک فڕۆک.

تۆ بڵەی کەی دەتوانین بە کوردی باسی «کۆمپیووتەر» بکەین بە خۆی و ناوەڕۆکە قەڵەباڵغ و پڕ لە ئەمرازەکەیەوە هەر وەک باسی مێژوو و فەلسەفە و تیۆریەکانی سەر بە کۆمەڵایەتیەوە دەکەین؟ تا ئێستا چەندین زاراوەی جودا جودا بۆ باسەکان و بەشەکانی ڕێزمانی کوردی

---

[2]- لەم گوتەیەدا تەنها مەبەست شێوازی نووسینە نەک ئاخاوتن.

کەوتوونە سەر زار و ناو نووسینەوە تا وا بووە یەک عینوان دوو سێ زاراوەی بۆ دانراوە وەک وشەکانی «فرمان، کار، کردار...» کە وا بۆ زاراوی Verb، (فعل) بەکار دێن.

پوختەی قسە ئەمەیە، لەگەڵ بەرەوپێش چوونی ژیان بە هەر دوو باری ماددی و نامادیییەوە زمانیش لە خۆوە بەرەوپێش دەچێ و لە گوێرەی ئاڵۆزان و وەزەحمەت کەوتنی ئەو مەوزووعانەش کە زمان لێیان دەدوێ، ئاخاوتن بەرەو زەحمەتتر بوون و وردتر و قووڵتر بوونەوە دەڕوا کە ئەمەش بەرهەمێکی کوتومت و ناچاری گۆڕانی ژیان و زۆر بوونی گرفتەکانیەتی. لەمەشدا زمان سەختی و زەحمەتی نوێ دەخاتە سەر سەختی و زەحمەتی کۆن کە لە بنەڕەتدا تایبەتی و سروشتی ئاخاوتنە بە هۆی ئەوەوە کە تەرجوومانی هۆش و چالاکیە پڕ لە تێک هەڵکێشان و ئاڵقاندن و ڕایەڵی باریک و وردیەتی.

سرنجێکی سەرپێیی لە زمانە پێشکەوتووەکانی جیهان دیمەنێکی سەرسوڕهێن دێنێتە بەرچاوی بینەر لەوەدا کە باس و دیراسە و لێکۆڵینەوە لەم زمانانەدا هێندە زۆر بووە بە سەر یەکتردا کەڵەکەیان کردووە و مرۆڤ پێڕاناگا سەرە باسەکانیان بخوێنێـەوە چ جایی هەموو کتێبەکانیان. لەگەڵ ئەمەشدا نووسین لە سەر بابەتی Linguistics ڕۆژ بە ڕۆژ لە پتر بوون دایە. لەوەش سەیرتر: تا ئێستا بیر و باوەڕی زمانزانەکان دەربارەی زۆربەی ئەو باسانە کە لێیانەوە دەدوێن یەکتر ناگرنەوە. وا دەبێ زمانزان بۆ خۆی باوەڕگۆڕی دەکا و سبەینێ نووسینی ئیمڕۆی دەسڕێتەوە. تاکە وشەی Linguistics چەندین تەعریفی جودای بۆ دانراوە. سەیرێکی کتێبی What is Linguistics لە دانانی David Crystal بکەیت دەبینی لە چەند سەرچاوەیەکی گرینگی زانستەوە نموونەی جوداوازی ئەو تەعریفانەت بۆ دێنێ و بەدوا ئەوەدا ناڕەزایی خۆیشی دەردەبڕێ لە ئاست هەموویاندا.

زمانی عەرەبی کە وا لە ماوەی پتر لە 1200 ساڵ پێش ئێستاوە تا ئیمڕۆ لە سەر فەرهەنگ و «فقه» و ڕێزمان و هەموو بارێکیەوە دەریا دەریای کتێب دانراوە هێشتان ئەوەندە لێڵایی و گرفتی تێدا ماوەتەوە کە نووسەرانی ئیمڕۆی عەرەبی، وەک «طبری» و «کوفی» یەکانی کۆن، لە میانی خۆیاندا ناتوانن ڕێک کەون لە سەر گرتنە بەری تاکە ڕێگەیەک و باوەڕێکی یەکگرتوو لە ڕێزمان بە تایبەتی و لە سەر جوملەی باسەکانی زمان بە تێکڕایی.

بێگومان حاڵی زمانێکی خزمەت نەکراوی وەک کوردی گەلێک زیاتر لەو زمانە خزمەت کراوانە جوداوازی بیر و باوەڕ هەڵدەگرێ، چونکە ئەگەر لەو زمانانەدا ڕێک کەوتن پەیدا بوون لە سەر هەندێ باسەکانیان بە هۆی زۆر لێ دوان و جێوانەوە و دەمەتەقە و ڕاست کردنەوە و لێکۆڵینەوە، لە کوردیدا هێشتان چی ئەوتۆ لە سەرەباسەکانی قەرارداده نەبووە بە جۆرێکی وەها کە لە

دەمەتەقەی هەڵاویرێ. بە نموونە دەڵێم یەکێک ئارەزوو بکا دەتوانێ «کارا و جێگری کارا- فاعل و نائب فاعل» بخاتە ژێر عینوانێکەوە و دەشتوانێ بۆ هەر یەکەیان ناو و عینوانێکی سەربەخۆ دانێ لە ڕێزماندا.

تۆمار کردنی بیر و باوەڕ و بڵاو کردنەوەی بە نێوان ڕۆشنبیر و خاوەن بیر و باوەڕاندا سەرەڕای ئەو سوودانەی تا ئێستا لێی دواین، سوودی تریشی لەوانەی پشت گوێ ناخرێن: زیهنی خاوەن بیر و فەلسەفە ڕێکۆردەر نییە بتوانێ بۆ ماوەیێکی بێ کۆتایی هەڵیانگرێ و بیانپارێزێ، کە تۆماری نەکردن وردەوردە لە یادیان دەکا. جا ئەگەر شتی بە نرخیان تێدا بێ لە کیس خۆی و خەڵقەکەش دەچێ. تۆ کە ئێستا شتێکت نووسی و لە فۆتانت پاراست، سبەی ڕۆژ خۆت و نووسەرانی تریش دەتوانن لێی زیاد کەن وەیا خود هەڵەکانی ڕاست کەنەوە، واش دەبێ هەندێ تێبینی ورد و قووڵ لە نووسینەکەت ببێتە ڕووناکی کە تاریکایی شوێنی تر لە نووسیناندا برەوێنێتەوە. تۆ پێم بڵێ کام مەیدانی ڕۆشنبیری کورد گەشتی نیوەچڵی تێدا کراوە تاکوو لە ڕێی خۆ دابین کردن بە «قەناعەت» ەوە یەخەی بەردەین و بڵێین چی تری پێناوێ؟ سەرەباسە زلەکانی ڕۆشنبیری «کوردناسی» بە مێژوو و ئەدەب و زمان و کۆمەڵایەتی و هونەر و فۆلکلۆریەوە، هیچ کامێکیان لە بەرکوڵێک پتر لێیان ئامادە نەکراوە، تێیاندا هەیە کەس لە بەرکوڵیشی نەخواردووە. کە دەڵێم «بەرکوڵ» ئەوەت لە بیر نەچێ قازانی چێشتەکە گەلێک لە قازانی عادەتی زلترە.

کارێکی زۆر پیرۆزی نووسین، بە نیسبەت تێکڕای بزووتنەوە و ڕاپەڕینی ڕۆشنبیری کوردەوە، لەوەدایە تۆڵەی بێنووسینی لێرە بە پێشەوەمان دەکەینەوە و جیلەکانی دوا خۆمان لە سەرسوڕمانی وەک ئێستاکەمان ڕزگار دەکەین هەر نەبێ لە عاست ئەم ساڵانەی ئێمەی تێدا دەژین. چەندین کەس لە کوردان خەریکن پەڕە شڕی کۆنە کتێبەکانی پەنا و پەسێوی مزگەوت و تەکیە و مەزارەکان ئەم دیو ئەو دیو دەکەن بەڵکوو، خوا و ڕاستان، لە دێڕێکدا یا خود لە وشەیەکدا هەواڵێکی پێش خۆمان بۆ دەردەست بکرێ وەیا خود نیوە ئیشارەیەک بۆ ڕووداو وەیا زانست وەیا هەر شتێکی تری سەر بە کوردایەتییەوە بێ لە بن بێژنگی تۆژینەوەدا بمێنێتەوە و سوودێکی لێوەربگیرێ، لە بەشێکی ئایندەی نووسینم لە سەر حاجی قادری کۆیی دەخوێنیەوە چ موژدەیەکی گیان بووژێنەوەم لە چەند دێڕێکی «مەلای ئیبنو ئادەم» ـەوە وەرگرت کە لە ساڵی 1205 ی کۆچیدا بە پێی داخوازی جێگە چەند جاران ناوی کورد و کوردی و کوردستان دێنێ... «سلیمانیە» بە «مقر سلطنە کردستان» دادەنێ و ئەو کەسانەی کە عەیب دەگرن لە نووسینی کوردی دەیانخاتە ژێر مەفهوومی ئەو پەندی کوردییەوە کە دەڵێ «وەک هێلکە لە توێکڵی خۆی دەرچووە».

نووسین، بێ زیاد و کەم، دەر کردنی تەزکەرەی نفوسە بۆ ئەو ڕۆژگارە کە نووسینەکەی تێدا دەکرێ. ڕۆژگارێک کە وا بەر نووسین و تۆمار کردن نەکەوتبێ «زێدنامە» (شهادەالجنسیە) نییە و ناناسرێتەوە. حاڵی زمانیش وەک حاڵی تێکڕای ئەو بابەتانەیە کە لەوانەن لە سەریان بنووسرێ. پەنجا ساڵێک دوای ئیمڕۆ کە وا حاجی قادر گوتەنی«ئێمە دەمرین و دەبینە خاکی سەرەڕێ» و جوامێرێکی کوردی ئەوسا خەڵەت و پەڵەت و ڕاست و دروستی نووسینی ئەم ڕۆژگارەمان دەخوێنێتەوە و بەراوردێکی دەکا لەگەڵ بێنووسینی لێرە بەپێشەوە، چەندێکی لێویشی هەڵقرچێنێ لە خەڵەتەکان، درووديک هەر دەنێرێ بۆ گیانی نووسەرەکان، بە دوا درووددا لێی دەوەشێتەوە بشسەلمێنێ کە وا بەشێکی نیشانە پێکانی خۆی قەرزداری ئەم خەڵەت و پەڵەتانەیە.

بە دوا خوێندنەوەی سەر لەبەری ئەم تێبینییانە لێت چاوەنۆڕ دەکەم، ئەی خوێنەری کوردی عاشقە زمان، خۆش ئامەدی بکەیت لە زۆر بوونی نووسین و لێکدانەوەی زمانزانانە وەتەنگیش نەیەیت لە درێژەکێشان و وردکاری ئەو نووسینانە. بایەخ دانی کۆڕ بەم تەرزە بەراوردی و تۆژینەوە و سرنج گرتنی قووڵ و نەفەس درێژ کە لەم نیمچە کتێبەدا دێتە بەرچاوت لە سەر جوملەی تێبینی و ڕوون کردنەوەی ناو ئەم پێشەکییەوە هاتووە. منیش بە هەمان ڕێبازدا بۆ هەڵگرتنی ئەرکی ئەم نووسینانە ڕۆیشتووم بەو نیازە خزمەتێکی تێر و پڕی ڕێزمانی کوردی بکرێت، لەویشەوە هی تێکڕای ڕۆشنبیری کورد[3].

---

[3]- بەشی یەکەمی ئەم کتێبە لە ژمارە یەک و بەشی دووەمی لە ژمارە دووی «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» دا بڵاو کراونەتەوە.

بەشی یەکەم

بەکارهێنانی «ی» لە زمانی کوردیدا

زمان وەک نیشانەی هەرە ئاشکرای زیندووەتی و هۆشیاریی مرۆڤ، گەلێک باری ئەندازیارانە و زانایانەی ئەوتۆی تێدایە لەوە ناچێ بە جۆرێکی عەفوی و لە خۆوە پەیدا بووبێ هەر دەڵێی پسپۆڕ و ئوستاد دروستیان کردووە. مەبەستم لێرەدا ئەو زاراوە و ڕستە و داڕشتنانە نین کەوا دوای گۆڕان و فراژوویی و شارستانەتی لە زمانێکدا پەیدا دەبن چونکە دیارە بەرهەمی ئەو پلەیە سەرکەوتووەی زمان دەبێ بەرهەمێکی ڕێک و بە پێی دەستوور و ڕێزمان بێ: مەبەستم ئەو دروشمە پڕ ژیری و پسپۆڕیەیە کە زمانی پێش پلەی شارستانەتی و زانیاری نوێدا بەدی دەکرێ.

با لە «تعمیم» خۆ دەرخەم بۆ «تخصیص» و لە باری زمانی کوردیەوە بدوێم.

وەک دەزانین لە ماوەی چەند سەد ساڵێکی ڕابردوودا زمانی ئاخاوتنمان لە بنچینەدا گۆڕانێکی بە سەردا نەهاتووە دووری خاتەوە لە زمانی نووسینمان. لە چەند وشەیەکی تازە دروست کراوە و هەندێک لاسایی ڕاوێژی ڕۆژاوا بەولاوە چی نوێی تێدا نییە جیاوازی کاتەوە لە زمانی کوردەواری 100-200 ساڵ لەمەوبەر: بەیتی عەلی بەردەشانی و هەڵبەستەکانی کوردی و نالی و حاجی قادر چ فەرقێکیان نییە لەگەڵ وتووێژی ئێستاکەمان، ئەو فەرقە نەبێ ئەوان لە سەلیقەوە نزیکتر قسەیان کردووە ئێمەش لەبەر خۆ پاراستن لە وشەی بێگانە وا دەبێ دەڵێی زمان دەگرین و بە وشەدا دەنووسین.

ئەو کوردییەی خۆمان کە گۆڕانێکی شارستانی و زانستی ئەوتۆی بە سەردا نەهاتووە پەکی بخا لەوەی ببێ بە نموونەی ڕەسەن بۆ داڕشتنی ئوستادانە، وەک سرنج دەری دەخا تا بڵێی دەوڵەمەندە لە ڕووی ڕێکی و ئەندازە و وردەکاریەوە. گەلێ جار بە دەست خۆم نییە هەستی شانازی دەکەم لەوەدا کە زمانی نژادەکەم ئەوەندە زیرەکی و مووقلاشی تێدا بە کار هاتبێ و لەگەڵ خۆمدا دەڵێمەوە میللەتێک توانیبێتی لە مەیدانی زماندا بەو ڕادەیە ژیرانە و جوانکارنە بنیادی تەعبیری دانابێ داخۆ ئەگەر لە هەموو مەیدانێکی دروست کردن و بنیادناندا ئازادی و دەسەڵاتی تەواوی هەبا دەبوا چ بەرهەمێک بۆ خۆی و ئادەمیزاد بێنێتە دی. کورد لەگەڵ ئەو هەموو دیواری بەندیخانەی دەوری و کۆت و زنجیری دەست و پێی توانیوەتی موافقی سروشتی داهێنەر و سەلیقەی ڕاست و ڕۆناک ڕێبازی ئەوەندە هەموار بۆ ڕێزمان و ڕشتەی واتادەربڕین تەخت کا

کەوا بە تێپەڕینی سەدان ساڵ لە ژێر دەستی و بێ خزمەتیدا کوێر نەبێتەوە، هەر دەڵێی یاریگەی ڕۆمەکانە لەبەر مەحکەمی و ئەندازەی بلیمەتانەی زەمانە نەیتوانیوە لە ناوی ببا.

کوردی گوتەنی، بێ لەگەمە، جێی سەرسوڕمانە کەوا زمانەکەمان بە جۆری ئێستاکەی لەلانی جوانی و دامەزراویەوە لە چنگی دڕندەی ڕۆژگار و ڕووداوە سامناکەکانی ڕزگار بووە. نەک هەر زمان بەڵکوو وابووە میللەتێک خوێشی لە ناو چووە لە ئەنجامی ڕووداوی کەمتر ناخۆش لەوەی بە سەر کوردا هاتووە.

هەرچەند ئێرە جێگەی لێکۆڵینەوەی ئەو هۆیانە نییە کە کورد و زمانەکەی پاراستووە، بەلام نەفۆتانی کورد و زمانی باسێک نییە بەوەندە لێی ببیەوە بڵێی وا ڕێک کەوت و... وا قەوما و نازانم چی: هەر لەوەندە تێفکرە کە سوپای ئیسلام فارسەکانی پێچایەوە لە هەموو خاکی کە ئێستاکە پێی دەگوترێ عێراق تاکە شوێنەوارێکی فارسی تێدا نەمایەوە و هەمووی وردە وردە بوو بە عەرەب. بەلام هەرێمی کوردستان لەگەڵ ئەوەشدا کە کورد حکوومەت و سپای بەرگریشی نەبوو هەر مایەوە بۆ کورد و بە کوردی. وا دیارە ڕووداو تاکە هۆی کار کردن و ئەنجام دان نییە، ئەوەی ڕووداوەکەی بە سەردا دێ دەبێتە کەرتێکی «معادلە» ی مێژوویی. بۆ میسال با بڵێین بەردێک بە سەر شتێکدا بەربۆوە: قورسی و سووکی بەردەکە و ماوەی سەرەوژێر بوونەوەی کاری خۆی دەکا، بەلام چەند و چۆنی و ڕەقی و نەرمی ئەوشتەی دەکەوێتە ژێر بەردەکەوە تێکەڵی ڕووداوەکە دەبێ، ئیتر لە نەتیجەی بەیەک کەوتنەوەی هەر دوویان دەردەکەوێ داخوا کاریگەری ئەمیان یا بەرگرتنی ئەویان زیاترە. لەوانەیە ئەگەر ئەو شتەی خۆی گرت لەبەر تاوی بەردەکە کەمتر نەرم با وەیا بێهێزتر با ورد و خاش بووبا.

گەلانیش بەرانبەری کارەساتی مێژوو هەر وان: گەل هەیە توانای بەرگری لە یەکێکی دیکە زیاترە، جا هۆی ئەو زێدە بەرگریە هەرچی دەبێ بابێ. مەیلێکی ئاشکرای فرەوان هەیە لە نێوان خاوەند ڕایاندا بۆ ئەوە بگوترێ مرۆڤ بە تێکڕایی چوون یەکن، و وەک یەک، مل کەچن بۆ یاسای گۆڕان و پێش کەوتن و پاش کەوتن، بەلام ئەم مەیلە لە چاوگەی «خۆشویستنی مرۆڤ» ەوە هەڵدەقوڵێ نەک لە واقیع وەیا لە زانستەوە: مومکین نییە ئەو گەلانەی لە جێگەی جیا جیا ژیابن و ڕووداوی لە یەکدی جیا کاری تێ کردبن، لە ئەنجامی هەزاران ساڵی ئەو جیاوازییە هەر وەک یەک بن لە ڕووی هێز و توانا و قابلیتەوە.

ئەوەی لێرەدا وا بە کورتی و سەرپێیی دەیڵێم لە ڕەگەزپەرستیەوە نییە و ناچێتە پاڵ ئەو فەلسەفەی دیواری هەلاوێردن و جیا کردنەوە لە میانی مرۆڤدا دروست دەکا: خۆ زۆر ئاشکرایە میللەتانی دواکەوتوو لە مەیدانی ڕەگەزپەرستیدا دەیێکی میللەتی پێشکەوتوو هۆی شانازی و

خۆهەڵدانەوەیان نییە. کەواتە جگە لەوە ڕەگەزپەرستی لە خۆیدا کارێکی چەوتە، بە نیسبەت میللەتی دواکەوتوو دەچێتە ڕیزی خۆکوژیەوە. ئەوەی مەبەستی منە لە دەربڕینی ڕاستی، لەو باوەڕەمەوە سەر هەڵدەدا کەوا ڕێگەی کامرانی دەر ناکا بۆ مەڵبەندی ئاوات و ئومێد ئەگەر لە زەمینی ڕاستییەوە نەڕوا. بەلای منەوە خۆ بە سەهوو بردن لە واقیع ئەنجامەکەی هەڵدێرانە. کلۆڵییە. هەر بۆیەیشە پەروام نییە لەوە کە ناوناوە بە پێی داخوازی ڕوون کردنەوەی بابەت بەم لاو بەولادا سەر خوار کەمەوە و هەندێ جار تا کۆتایی ڕێچکۆلەیێکی فەرعی بڕۆم و لەو سەرەوە لەگەڵ نەختێک زانیاری یاریدەر بێمەوە ناو شەقامی ئەسڵی نووسینەکە.

وا لێرەدا یەکێک لەو ڕێچکۆلانە بانگهێشتنم دەکا تا گەشتێکی کورتیلەی تێدا بکەم.

لە سەرەتاوە گوتم ئاخاوتن ڕێزمانی پسپۆڕانەی تێدایە، ئێستاکە ئەوەش ئیزافە دەکەم و دەڵێم ئاخاوتن لە پلەیێکی یەکجار زووی پژانی هۆشی مرۆڤەوە دەست دەکا بە پێش کەوتن و ڕێک کەوتن. لەو مەیدانەدا ئاخاوتن ماوەیێکی زۆر درێژ پێش دەکەوێتەوە لە کردەوە و بەرهەمەکانی دیکەی مررڤ وەک چاندن و مەڕداری و کشتوکاڵ و پێشەسازی و خانوو کردن و ئەنواعی هونەر و ڕستن… بگرە گۆشت برژاندن و چێشت لێنان. پێویست نییە بۆ میسال هێنانەوە بگەڕێینەوە بۆ مێژووی کۆن و تاریک چونکە ژیانی ئەورۆمان پڕە لە میسال: بەشی زۆری عەشایری کورد تا ئێستاکەش لە خانووی نارێک و پێکی ئەوتۆدا دەژین فەرقێکی چەندانی نییە لەگەڵ هێلانەی مەل و لانی هەندێ جانەوەر.

بۆ خۆم لە ناوچەی ناودەشت و هەرێمی جەلک و مەلک لە قەزای ڕانیە خانووم دیوە بەرزایی دەرگە و بانەکەی لە گوێرەی بڵندیی بالای ئەو ئاژەڵە بووە کە خانووەکەی بۆ دروست کراوە، جا ئەگەر بۆ مەڕ کرابێ ڕەشەولاغی تێوە نەچووە. خاوەنەکەی دەبوا بالای خۆی دوو کەڕەت بکا (بچەمێتەوە) تا دەچووە ژوورەوە لە ژوورەوەش هەر بە چەماوەیی هات و چۆی بۆ دەکرا: سەر بەرز کردنەوە و خۆ ڕاست کردنەوە لە ئیمکاندا نەبوو. ئەمە لانی بەرزایی، خۆ لە لایەن جوانی و ئەندازە و هونەرەوە هەر بە جارێ هیچ. ئەم عەشیرەتەی وا سەرەتایی لە مەیدانی گۆڕانی ماددی و پێشکەوتنی کۆمەڵایەتیدا، لە قسە کردن و ئاخاوتندا ڕێزمانپەرست و ئەندازیارێکە تاکی نەبێ.

با میسالی لەوەش ئاشکراتر بێنین بۆ ڕوون کردنەوەی مەبەست: منداڵ هێشتا بەسەر پێیان نەکەوتووە دەست دەکا بە گڕوگاڵی قسە کردن. بەر لەوە بچێ بۆ قوتابخانە ئەوەندەی باب و دایکی شارەزا دەبێ لە ئاخاوتن. وا بووە لەبەر مەلەکەی بەراورد کردن و بە یەکدی گرتن (مقارنە ومقایسە) منداڵ دووچاری هەڵە بووە لە قسە کردندا: بیستوومە منداڵ گوتووەتی «وەرم؟» کە

ئەمەی اشتقاق کردووە لە فیعلی «وەرە» لە ڕێی بەراورد کردن لەگەڵ فیعلی دیکەدا وەک «بخۆ، بخۆم؟ برۆ، برۆم؟ بشۆ، بشۆم؟ هتد».

ئا ئەم منداڵە هێشتا نە دەستی قەڵەمی گرتووە و نە توانیویتی دوو شتڵە باینجان بچێنێ لە دێراوێکدا. دەوجا بۆ دەبێ مرۆڤ ئاخاوتنی زووتر پێش کەوتووتر بێ لە بەرهەمەکانی دیکەی؟ وەڵامی ئەم پرسیارە ڕێچکۆلە فەرعیەکەیە کە بانگهێشتنم دەکا. وەک من بۆی دەچم هۆی ئەم زوو و درنگییە لە سروشتی ئاخاوتنەوە هەڵدەستێ.

سرنج دەری دەخا ئاخاوتن براجمرانە (توأم) ی هۆشە. لەو ساوە هۆش پەیدا بووە ئاخاوتن پەیدا بووە: هەر بایی ئەوەی براجمرانەیێک لە کاتی زاندا دوای براکەی دیکە دەکەوێ ئاخاوتنیش دوای هۆش دەکەوێ. ئەو پەیوەندی ماددی و نیسبەتی برایەتی کە لە میانی هۆش و ئاخاوتندا هەیە بەدی ناکرێ لە میانی هۆش و هیچ بەرهەمێکی دیکەی هۆش. ئاخاوتن و هۆش ئەوەندە لە یەکەوە نزیکن و بە یەکەوە لکاون هەر دەڵێی دوو ڕووی یەک سککەن، بۆیە بە جۆرێکی عەفووی و بێ ئەرک و خەریکبوون هەر لە سەرەتاوە (سەرەتای پەیدا بوونی هۆش پێش هەزاران ساڵ یاخود سەرەتای عومری منداڵی) بە ڕادەی پژانی هۆش ئاخاوتنیش دەگەشێ و دەکرێتەوە. وەک هۆش و ئاخاوتن بە موازاتی یەکدی دێن هیچ بەرهەمێکی دیکەی مرۆڤ بەو موازاتە نایێ لەگەڵ هۆش.

هەمان سروشتی ڕێک خستن و ریز کردن و دەستوور دانان کە هۆش هەیەتی ئاخاوتنیش ڕاستەوخۆ دەیبێ: هەردووکیان لە یەک سەرچاوە هەڵدێنجن. تەنها زمانە بتوانێ هەموو ورتە و خورتە و خەیاڵ و وەسواسی هۆش تەرجەمە بکا بە جۆرێکی پیت بە پیت و لە هەمان کات. جگە لە زمان ئەمرازێک یا ئەندامێکی لەش یا هەر هۆیەک بێ ناتوانێ ڕاستەوخۆ و کوتومت بە پێی جووڵەی هۆش دەست هەڵێنج واتا دەربڕێ. تۆ لەوە گەڕێ دوای هەزاران ساڵ لە گۆڕان و پێشکەوتن مرۆڤ گەیشتۆتە پلەیەک لە ژیری و شارستانەتی بتوانێ بە هۆی ڕەسم و هەڵکەندن و مۆسیقا و دانس و ڕەمز تەعبیر لە دەروونی بدەنەوە، چونکە ئێمە قسە لە سەرەتای پەیدا بوونی مرۆڤ و مرۆڤایەتی و هۆش و ڕاگەیاندن دەکەین نەک لە پلە هەڵکشاوەکانی پێشکەوتنی. بەڵام لەگەڵ ئەم هەموو پێشکەوتنە و داهێنان و تەکنیکەشدا کە مرۆڤ پێکیهێناوە دوو جیاوازی گەورە هەیە لە میانی ئاخاوتن و هۆیەکانی دیکەی تەعبیر.

یەکەم: وەک ئاخاوتن بە ئاسایی و ئاشکرایی و دەسبەجێ، واتا و مەبەستی هۆش دەردەبڕێ هۆیەکانی دیکە بەو جۆرە و نزیک لەو جۆرە ئامادەی واتا ڕاگەیاندن نین. نەک هەر ئەوەندە، بەڵکوو هەر ناتوانن بە هیچ جۆرێک وەک ئاخاوتن ببن بە ئەمرازی خۆش جلوەی ڕێزمانی و

سەلیقەی بۆ تەعبیر: نە خەڵک هەموو دەبن بە ڕسام و پەیکەرتراش و مۆسیقار، نە هیچ پارچەیێکی هونەری ئەو هونەرانە لە واتایێکی تایبەتی مەحدوود بەولاوە بە دەستەوە دەدەن: پەیکەرێک کە واتای «ترسان» ببەخشێ ئیمکان نییە ببێ بە «ترسام، ترسەنۆک، مەترس، ترس و لەرز، مەیانترسێنە، ترساندمت.. هتد» و تێکەڵ بە ڕشتە ببێ و بەشداری بکا لە واتای جۆرجۆر. هەروەها پارچەیێکی مۆسیقا و ڕەسم و دانیش..

دووەم: هەرچەند هۆی جیا جیا بۆ تەعبیر پەیدا بووبێ دیسانەوە وەک ئاخاوتن نین کە شان بە شان و جۆت لەگەڵ هۆش بێن و لە سەرەتای عومرەوە مرۆڤ فێریان ببێ وەک فێری ئاخاوتن دەبێ. ئەو هۆیانەی کە تازە بە تازە پەیدا دەبن بۆ تەعبیر گەلێک زەحمەتتر و گرێیاویترن لە کشتوکاڵ و ڕاو و مێوە چنین و بەقاڵی و قەسابی. تاک تاکە نەبێ خەڵق هەر نایانزانێ و فێریان نابێ. بگرە تێشیان ناگا.

برایەتی و خزمایەتی ئاخاوتن و هۆش نەک هەر لە ڕووی ڕێکی و دەستوور خوازییەوە، بەڵکوو لە باری «سلبی» شەوە خۆ دەنوێنێ: لە ئاخاوتندا «استثناء» و ناڕێکی و چەوتی دەردەبڕێ، هەروەها هۆشیش بەسەهوو دەچێ و بڕیاری هەڵە دەدا و باوەڕی چەوت دادێنێ.

هەڵە و چەوتی باوەڕ و ئاخاوتنیش کە پەیدابوون تا ڕاست دەکرێنەوە وەیا دەسڕێنەوە زۆرەکی زۆری دەوێ. هەروەهاش تێ هەڵچوون بۆ گەیشتن بە سەر ڕشتەی ئەو چەوتی و هەڵەیە لە بیر و باوەڕ و ئاخاوتندا ئەوەندە دوور و قووڵمان دەبا سەرەدەری لێ نەکەین: لە فەرزی مەلەوانی ئەو گۆمەش بێین و بمانەوێ بگەین بە چاوگەی سەرووی باسەکە لەم مەقالەیەدا هەر نایگەینێ. کەواتە با لێرە بەولاوە بچینە سەر ڕێبازی ئەسڵی نووسینەکە و پێشەکی و لاباس و تمهید وازبێنین.

وەک زانینی سەرەتایی وایە مجادلە هەڵناگری کە دەڵێم زمان بۆ دەربڕینی واتا جگە لە وشە و ڕستە ئەنواعی پیت و ئەمرازیش بە کاردێنێ. مەبەس لە «پیت» لێرەدا پیتی «املاء» نییە بەڵکوو پیتی ڕێزمانییە کە هەندی جار نرخی ناوی دەبێ چونکە مومکینە پیتێک بێ بە ڕاناو وەک لە گوتەی «دیتم» دا پیتی «م» بۆ شەخسی یەکەم دەگەڕێتەوە و دەلالەتی «مرۆڤ» ی هەیە.

دەبینی لە نووسین و ئاخاوتندا بە گۆڕین وەیا زیاد و کەم کردنی پیتێک لە وشە وەیا ڕستەدا واتا بە تەواوی دەگۆڕێ وەک کەچ، کەچە - مشت، مشتە- نووسین، نووسیم- هتد). لە زمانی عەرەبیدا ئەو پیتانەی کە دەخرێنە قاڵبی وشەوە وەیا لێی دەقرتێن بۆ پەیدا کردنی واتای تازە و جۆر جۆر لە هەمان وشە «أنسیتموها» پێک دێنن. بە زیاد کردنی یەکێک یا زیاتر لەو پیتانە و هاتنیان بۆ ناو وشە لە عەرەبیدا ئەوەندە وشەی تازە پەیدا دەبن نایێنە ئەژمار وەک «کتب، کاتب،

کتبوا، اکتتاب، استکتب، مکاتبە، مکتب، مکتبە، مکتوب، اکتبوا، یکتبون، کتابە..» تا بەدوای کەوین لێی نابینەوە.

لە کوردیشدا کۆمەڵێک پیت هەن دێنە ناو وشەوە بۆ پەیدا کردنی واتای تازە. هەر چەند ئەو پیتانە تا ئێستا کەس نەیژماردوون وەک هی عەرەبی، بەڵام سرنجێکی سەرپێیی دەری دەخا ژمارەیان لەو نۆیەی «أنسیتموها» ی عەرەبی یەکجار زیاترە. وا دەبێ یەک پیت، واش دەبێ لە یەکێک زیاتر پێکەوە دێنە ناو وشەوە و مانای دەگۆڕن وەیا لێی زیاد و کەم دەکەن. بۆ مەبەسی ڕوون کردنەوە چەند میسالێک دێنمەوە: «کوشتن. کوشتی. کوشتمان. کوشتووەتی. کوشتیان. کوشتتان. کوشتنەوە. دەکوژێ. بکوژ. بکوژە« لەم وشانەدا پیتی «ن، ی، م، ا، ە، و، د، ب» هاتنە استعمالەوە و بەشدار بوون لە پێک هاتنی واتای تازەدا، سەر ژماریشیان 8 بوو. «پوول. پوولەکی. بێ پوول. بە پوول. پوولدار. پوول بە پوول.» یا خود «نووسین. پێنووس. نووسەر. نووسراو» یاخود «کردن. هەڵ کردن. لێ کردن. دا کردن. ڕا کردن. پێ کردن. کردنەوە« بۆ خۆت پیتی تازە هاتوو بۆ ناو وشەکان بژمێرە و خەریکی میسالی دیکە بە تا دەگەی بە هەژماری هەموو ئەو پیتانە لە کوردیدا دێنە ناو وشەوە دەبن بە هۆی داڕشتنی(اشتقاق) وشەی تازە.

لەم گوتارەدا نووسینەکەمان تەرخان کراوە بۆ باسی ڕۆڵی «ی» لە ڕێزمانی کوردیدا چ بە تەنیا چ لەگەڵ پیتی دیکەدا بێتە ناو وشەوە و بەشدار بێ لە دەربڕینی واتا یا لە داهێنانی واتای تازەدا، دەبێ پێشەکی ئەوەندە بڵێم ئەم باسە تا ئێسا، وەک گەلێ باسی دیکە، لە سەری نەنووسراوە یاخود من نەمدیوە کەس لە سەری نووسیبێ. کارێکی من لێرەدا دەیکەم سەرەتای لێکۆڵینەوەیێکە قووڵایی و پانایی تەواوی هەیە و گەیشتن بەوپەڕی باسەکە پێوەستی بە سرنج دانێکی دوور و درێژ و بەراوردێکی فیلۆلۆجی پسپۆڕانەی فراوان هەیە. ڕەنگە بۆ دۆزینەوەی تەعلیلی هەندێ جۆر لە بەکار هێنانی «ی» لە کوردیدا نووسەر ناچار بێ بگەڕێتەوە بۆ سەردەمێکی کۆنی زمانەکە لەوە بتوژێتەوە داخوا ئەو پیتە لەو زمانانەدا کە کاریان کردۆتە سەر زمانی کوردی وەزعی چۆن بووە چی بەسەر هاتووە بەڵکوو لەم ڕێگەیەوە بگا بە سەرچاوەی پەیدا بوونی یەک لە جۆرەکانی بەکار هێنانی ئێستاکەی. ئەم دوور و قووڵییە لە پەراوێزی باسەکەی من بەدەرە. ئەوەی لێرەدا دەیخەمە بەرچاوی خوێنەر بە کار هێنانی «ی» ـە لە زمانی قسە پێ کردنی ئەوڕۆماندا. هەڵبەت ڕوون کردنەوەی چەندوچۆنی ئێستاکەی زمانەکەمان ڕێگەی عەودالبوونی سەرەوژووری مێژوویی کوێر ناکاتەوەو ماوەش لە کەس نابڕێ بۆ هەوڵ دانی تەواو: ڕەنگە پێچەوانەی ئەمە ڕاست بێ بەو مانایە کە هەڵ کردنی مۆمێک هەرچەندی کزیش بێ کەم و زۆر تیشکێک دەپڕژێنێ بە دەوروبەری خۆیدا. گەرچی کەموکوڕی و هەڵەش هەبێ و هەیە لە نووسینەکەمدا بەوەندە دڵ خۆش دەبم کە سرنجی زمانەوانی کورد و کوردیم ڕاکێشابێ بۆ ئەم باسە و بەمەدا لایەنێکی مەیلەو شرایەوەی زمانەکەم خسبێتە بەرچاوی.

با ئەوەندەش بڵێم لێرەدا پیتی «ی» هەموو جۆرەکانی دەگرێتەوە چونکە لە ڕاستیدا هەموو هەر «ی» ن هەرچەند لە لاتینی بۆ هەر جۆرە «ی» ـە وێنەیێک دانراوە. سروشتی«ی، و» ئەو جۆرجۆریە هەڵدەگرێ تەنانەت لەم ڕووەوە هەردووکیان خۆ لە پیتی «ا» یش جیاواز دەکەنەوە کە ئەمیش وەک ئەوان پیتە بزوێنە و لە عەرەبیدا بە هەرسێکیان دەگوترێ «حروف العلە». وەک لە پیتی «ی، و» قووچاو و کرایەوە هەیە لە پیتی «ا» دا ئەم دوو چەشنییە نادیترێ و ئیمکانی دیتنیشی نییە. دەڵێی «پەنیر، هەولێر- ڕۆژ، ڕوومەت» بەڵام بۆ «ا» هەر ئەو دەنگە هەیە کە لە وشەی «مانگ» دەبیسترێ. باسی سروشتی «ی، و» و جۆرەکانیان و «یەکبوون» ی هەموو جۆرەکانیان و ئەو دەمەتەقەی لەسەر ئەو باسەوە هەڵدەستێ لێرەدا جێگەی نابێتەوە و دەبێ وەک سەرەباسێکی «فونەتیک» قسەی لێ بکرێ. بە ئاواتەوەم زمانەوانێکی کورد لەم باسە پڕ لەززەتە بدوێ و تا دوا دڵۆپ، مەوزووعەکە هەڵگوشێ.

پیتی«ی» سروشتێکی نەرم و شلی هەیە لە سەر زمان سووک دێ. ئەم نەرم و شلیە وای کردووە پیتی «ی» بە ئاسانی بێتە ناو وشە و بە ئاسانی بسوێ و بچێتەوە. وەک لێرە بە دواوە ڕوونی دەکەمەوە، کورد ئەم لایەنەی بە سەلیقە هەست پێکردووە و بە جۆرێک لەگەڵیدا ڕەفتاری کردووە هەر دەڵێی بە (صراحە) تێمان دەگەیێنێ و پێمان دەڵێ مامڵەتم لەگەڵ پیتی «ی» دا مامڵەتێکی تایبەتییە، نەکەن لێی بە سەهوو بچن. بۆ خاتری ئەم تێبینیەم لە ناو زنجیرەی باسەکەدا ون نەبێ و نرخی نەدۆڕێنێ، لێرەدا لە سەری دەڕۆم تا لێی دەبمەوە ئەوجا دەگوێزمەوە بۆ ئاڵقەیێکی دیکە لە زنجیرەکەدا.

گوتم پیتی«ی» نەرم و شلە بە ئاسانی دێت و دەچێتەوە. هاتنی بۆ ناو وشە و ڕستە مەوزووعی ئەسڵی نووسینەکەمە تا کۆتایی باسەکە دەیخوێنێتەوە بەڵام سوان و تێچوونی ئێستاکە بە جۆرێکی سەربەخۆ لێی دەکۆڵینەوە.

دەزانین زمانی کوردی بۆ وەسف و ئیزافە و شەخسی سێیەم لە فرمانی مازی تێپەڕدا (فعل ماض متعد المفردالغائب) پیتی «ی» بە کار دێنێ: «بەردی ڕەق- کراسی بارام - کردی و چاندی».

لێرەدا وشەکان کۆتاییان هاتووە بە پیتی دەنگدار «کراس، بەرد، کردن، چاندن». دەوجا با بزانین کە وشەی «موصوف یا خود مضاف» یا فیعلی تێپەڕ کۆتاییەکەی پیتە بزوێنی «ی» بوو پیتە بزوێنی «ی»ی ئیزافە و وەسف و شەخسی سێیەمی بە دوادا هات کورد چی کردووە!

لە وشەی «ترۆزی و ماسی و دزین» پیتە بزوێنی «ی» کۆتاتییە. با ئێمە وەسف بۆ «ترۆزی» و ئیزافە بۆ ماسی بێنین و دزینیش بخەینە پاڵ شەخسی سێیەم لە مازیدا.

دەڵێن «ترۆزی ناسک، ماسی زەڵم، بارام دزی». پێویست نییە من بڵێم، ئاشکرایە کەوا لە قسە کردن دا «ی» وەسف و ئیزافە و شەخسی سێیەم بە هیچ جۆرێک دەرناکەوێ و درێژایی «ی» کەی کۆتایی وشەکە زیاد و کەم ناکا. چ بڵێی «ترۆزی خۆشە» چ بڵێی «ترۆزی ناسک» فەرقێک بە «ی» کەی ناکەی و لە هەر دوو حاڵیشدا درێژی دەکەیەوە، خۆ مەعلوومیشە ڕستەی «ترۆزی خۆشە» پیتە بزوێنی «ی» ی ئیزافە و وەسفی تێدا نییە تا بگوترێ بۆیە بە قەدەر «ترۆزی ناسک» درێژ بۆتەوە.

واقیع ئەوەیە «ی» کەی ئیزافە و وەسف لە قسە کردندا کەم و زۆر خۆ بە دیار ناخەن و بە تەواوی لە ناو دەچن. لێرەدا چاو لەوە بپۆشە من هەر میسالی وەسف دێنمەوە و دەڵێم «ترۆزی ناسک» چونکە فەرقی ئەم و «ترۆزی هەولێر» نییە حوکمی هەردوویان یەکێکە. بۆ شەخسی سێیەمیش چ بڵێی «بارام نووسی» چ بڵێی «بارام کردی» لە هەردوو حاڵدا درێژایی «ی» کە لە کۆتایی هەر دوو فەرماندا بە قەدەر یەکن. دیاریشە وشەی «کردی» کە لە چاوگی «کردن» ـەوە هاتووە بە ئەسڵ «ی» لە کۆتاییدا نییە تا بڵێین بۆیە ئەویش وەک وشەی «نووسی» درێژ بۆتەوە. بەڵێ گومان لە وەدا نییە کورد بڕیاری داوە کە «ی» شەخسی سێیەم و ئیزافە و وەسف کەوتە دوای پیتەبزوێنی «ی» وە دەبێ بقرتێ. بەڵام زۆربەی نووسەرانی کورد ئەم «ی» ـە قرتاوە ئیعدام کراوە زیندوو دەکەنەوە و دەینووسن، بەڵگەشیان ئەمەیە گۆیا بە پێی ڕێزمان دەبێ «ی» هەبێ ئیتر ئەگەر لە قسە کردندا خۆ بە دەر نەخا لە نووسیندا دەبێ بگەڕێتەوە نەکا دەستووری زمانەکە تێکچێ.

جارێ لە پێشەوە با ئەوە بڵێم ئێمە کە زانیمان بە ئەسڵ«ی» هەیە و ئەم ڕاستیەمان خستە ناو کتێبەکانی دەستووری زمانەوە لزووم نامێنێ ترسی تێک چوونی دەستوور وەیا توهمەی نەزانین هانیان بدا لەو ناوەدا «ی» یەک قوتکەینەوە. ئەگەر ئەو ترسە یەخەگیرمان بێ و بمانکا بە دیلی خۆی دەبێ لە قسە کردنیشدا چارێکی ئەو ترسە بدۆزینەوە، خۆ ئێمە بە ئاخاوتن سەد ئەوەندەی نووسین زمانەکەمان بە کار دێنین فایدەی چی ئەم «ی» یە نازدارە جارێکیان بە نووسین زیندوو کەینەوە و سەد جاران لە ئاخاوتندا بیمرێنین. دوور نابینم ڕۆژەک لە ڕۆژان پێشنیارێک بڵێ کە لە قسە کردندا گەیشتیتە «ی» ی قرتاو برۆیەکت هەڵتەکێنە تا ببێتە نیشانەی هەبوونی...

وەنیە من ببڕای ببڕای دانانی نیشانە لە جێی پێویست لە نووسیندا پەسند نەکەم، بەڵام نابێ ئەو کارە بێلزووم بێ. خۆ بە نیسبەت ئەم «ی» یە قرتاوە ئیشارەت دانان نەک هەر بێلزوومە بەڵکوو دژی ئیرادەی خاوەنی زمانەکەیە کە میللەتی کوردە، چونکە ئیرادەی کورد ئەوەیە کە لە ئاخاوتندا «ی» دەرنەکەوت ناشێ بە هیچ جۆرێک دەرکەوێ یا خود با بڵێم دەرنەکەوتن «ی» لە

ئاخاوتندا بە گوێرەی ئیرادە و بڕیاری ئاشکرای گەلی کورد مانای ئیعدام کردنی دەبەخشێ. بەڵگەش بۆ ئیسپات کردنی ئەم بڕیارە کەم نییە.

یەکەم: دەزانین لە کوردیدا جۆرێک لە جۆرەکانی داڕشتنی ئیسمی مەعنا Abstract لە ئیسمی مادەوە زیاد کردنی پیتە بزوێنی «ی» تیژە لە کۆتایی وشە. دەڵێی «چاک – چاکی، خۆش – خۆشی، سەوز - سەوزی». دەبا لە کۆتایی وشەکە پیتە بزوێنی «ی» ی تیژ بۆ «وەک سپی، برسی» ئاخۆ بۆ داڕشتنی ئیسمی مەعنا چی دەکەین؟

بە پێی قاعیدەی ئیزافە و وەسف و شەخسی سێیەم کە لێرە بە پێشەوە لێی دواین دەبوا لە داڕشتنی ئیسمی مەعناشدا وشەکە وەک خۆی بمێنێتەوە، ئەو «ی» یە کە بۆ ئیسمی مەعنا زیاد دەکرێ لە قسە کردندا خۆ بەدەر نەخا و تێبچێ. کەچی خاوەنی زمانەکە لێرەدا بڕیارێکی زۆر جیاوازی داوە کەم و زۆر لەگەڵ دەستووری ئیزافە و وەسف شەخسی سێیەم پەیوەندی نییە: چونکە مەبەستی ئەوە نەبووە «ی» کە بفەوتێ «سیغە» یێکی تایبەتی داناوە بۆ ئەوە هەم ئیسمی مەعناکە دروست بێ و هەم «ی» کە بپارێزرێ. فەرموو سەیری ئەم میسالە بکە:

دەڵێی«زەرد - زەردی، شین – شینی، سەوز - سەوزی» بەڵام لەگەڵ «سپی» دا کارێکی دیکە دەکەی و دەڵێی «سپی، سپیەتی». خۆ بە پێی زاهیری دەستووری «نووسی» و «ترۆزی ناسک» دەبوا لێرەشدا هەر بڵێی «سپی» و یێیەکەی ئیسمی مەعنا ئیعدام کەی.

دەڵێی «تێر - تێری» کەچی دەڵێی «برسی - برسیەتی، هەندێکیش دەنووسن برسی یەتی». دەبوا وشەی برسیش لە ئیسمی مەعنادا هەروەک خۆی بمێنێتەوە «ێ» یە تازەکە تێبچێ.

دەبینی لەو حاڵانەدا خاوەنی زمانەکە ڕێی نەهێشتنی «ی» کەی نەداوە خۆ ئەگەر بەرژەوەندی دیبا یا ئارەزووی کردبا کەس مەنعی نەدەکرد لە ئیعدام کردنی، ئەوسا من و تۆش بۆ خەمان لە نووسیندا وەستاییمان بە خەرج دەبرد و «ی» یەکمان قوت دەکردەوە وەک کێلی قەبر و دەمان نووسی «برسی -ی، سپی -ی».

دووەم: لە حاڵی نیسبەتیشدا وەک مەعلوومە پیتە بزوێنی «ی» ی تیژ دەخرێتە کۆتایی وشەوە وەک «شارەزووری، هەولێری، نەجەفی». ئەوەندە هەیە ئەگەر کۆتایی وشەکە بزوێنی «ا، وو، ۆ، ێ، ە« بوو لەبەر ناچاری «ی» یەکی دەنگدار Consonant دەخرێتە میانی ئەو پیتانە و «ی» ی نیسبەتەوە تا ئیمکان هەبێ تەلەفوز بکرێ چونکە پیتە بزوێن هەڵناگرێ پیتە بزوێنێکی دیکەی بچێتە سەر. دەڵێی «خورما- خورمایی، بانە- بانەیی، شنۆ- شنۆیی، لادێ- لادێیی، مازوو- مازوویی». ئەدی ئەگەر کۆتایی وشەکە پیتە بزوێنی «ی» ی تیژ بوو (ئەو پیتە بە پێی بڕیاری

کۆڕی زانیار «ی» دەنووسرێ، زۆربەی نووسەران بە دوو «ی» ی دەنووسن: هەیشە ئیشارەیێکی دیکەی بۆ دادەنێ) ئەوسا دەبێ نیسبەت بۆ ئەو وشەیە چۆن بێ؟ بە پێی قاعیدەی باس لێکراوی ئیزافە و هاوڕێکانی دەبوا «ی» کەی نیسبەت خۆ بەدەر نەخا و وشەکە وەک خۆی بمێنێتەوە. کەچی کوردەواری وای نەکردووە، هەرچەند هەموو کورد لە یەک ڕێبازەوە نەڕۆیشتوون بۆ دەربڕینی نیسبەت لەم حاڵەدا بەڵام هەموو لەوە ئیتفاقیان کردووە کە نابێ «ی» ی نیسبەت ئیعدام بکرێ. ناوچەی کۆیە بۆ دارشتنی سیغەی نیسبەت لە وشەی وەک «جەلی و سماقووڵی و سلێمانی» دەڵێ «جەلیەتی، سماقوولیەتی، سلێمانیەتی» واش دەبێ دەڵێ «جەلەتی، سماقوولەتی، سلێمانەتی» هەندێ ناوچە لەو حاڵانەدا ئەم سیغەیە بەکار ناهێنێ «ی» کەی نیسبەتیش ئیعدام ناکا دەڵێ «کابرایەکی جەلیەتی فەردە تووتنێکی دەفرۆشت». ئەمە بۆیە دەگێڕمەوە چونکە لە هەندێ زمانەوانی خەلقی ناوچەی سلێمانیم بیستووە ئەم سیغەیان بەرگوێ نەکەوتووە کەچی دەوروبەری کۆیە زۆر باوە.

سێیەم: وا دەبێ واوی بزوێن (ئەوەی هەندێ نووسەر بە دوو «و» ی دەنووسن، کۆڕی زانیاریش ئیشارەی دەخاتە سەر «و») وەک «ی» ی بزوێن دەکەوێتە کۆتایی وشەوە وەک «دوو، پشوو، خوو». بە پێی قیاس دەبوا ئەگەر واوی عەتفی بەدوادا هاتبا واوەکەی عەتف تێچووبا و خۆی بەدەر نەخستبا هەروەک دیتمان «ی» بەدوا پیتە بزوێنی «ی» دا لەناو دەچێ. بەڵام کورد واوی عەتفی نەفەوتاندووە با بە دوا وشەیێکیش بێ کە کۆتایی پیتە بزوێنی واوی تیژ بێ. کە دەڵێی «دوو و سێ» خۆ خەریک دەکەی واوەکە بە ئاشکرایی و بێگومان بدرکێنێ هەرچەند دەربڕینی واوەکە سەهلیش نییە. بۆ ئەوە واوەکە بە باشی ببیسترێ بە دوا واوی کۆتایی وشەکەدا، دەیبزوێنی و «ضمە» یێکی سووکی دەدیتی نەکا لە پەنا پیتە بزوێنی پێش خۆیدا نموودی نەبێ تۆ کە دەڵێی «کورد و عەرەب» واوەکەی عەتف لێرەدا واوی بزوێنە چونکە بە دوا پیتی«د» دا ترسی لە ناوچوونی نییە بەڵام کە دەڵێی «دوو و سێ، ڕوو و دەست» لە ڕاستیدا واوەکەی عەتف دەکەی بە دەنگدار و واوێکی بزوێنی کورتی بە دوادا دێنی تا واوەکەی عەتف لە ژێر تاوی واوەکەی کۆتایی وشەی پێشەوە نەشرێتەوە، تەنانەت بە پێی دەستووری نووسین دەبێ «ڕووو وو دەست، دوو وو سێ» بنووسرێ.

«...»